

Mosaikk erfaringer, tips og gode råd fra Skien.

Foto: Dag Jensen

SKIEN KOMMUNE

Innhold

Del 1 Mosaikk

1. Mosaikk
2. Mosaikk og de store linjene
3. Boliger i sentrum
4. Murbyen
5. Byens sosiale rom; Byrom
5. Byens sosiale rom; De Grønne Byrom
6. Byens sosiale rom; Kunst i Byrom

Del 2 Bygården

14. Tegl som materiale
15. Fargesetting av 1890 bygårder
16. Utearealer og parkering i murbyen
17. Universell utforming i murbyen
18. Bærekraft og energi i teglbygg
19. Brannsikring av bygårder i sentrum
20. Byggesaken i sentrumsbyggelsen.

Del 3 Skistredet 7

7. Hvorfor Skistredet 7
8. Kulturminne til inspirasjon
9. Rintala Eggertsson Arkitekter om Mosaikk
10. Rintala Eggertsson Arkitekter om Skistredet 7
11. Feste Landskapsarkitekter AS om Skistredet 7
12. Næring i Skistredet 7
13. Rintala Eggertsson Arkitekter om Ibsens ekko-et kunstprosjekt

Skien skal som fylkeshovedstad videreutvikle et attraktivt og nyskapende bymiljø, forankret i byens historie og egenart.

Hovedmål fra Kommunedelplan for Skien sentrum 2010 – 2020
Bestemmelser og retningslinjer.

Foto: Tom Riis

MOSAIKK

Prosjektet er et samarbeid hvor alle aktører har et ønske om og en vilje til å prøve ut ideer om god byutvikling i praksis. Mosaikk setter fokus på stedets iboende kvalitet, det vil si murbyens unike estetikk og byggeskikk. Det er en «bottom-up» metode, der pilotprosjektene gir konkrete erfaringer til arbeidet med overordnede strategier som «Framtidens Byer» og «Skien2020».

Gjenbruk av murbyen – Byfornyelse i spleiselag

Murbyen består av mange historiske bygårder med ulike eiere. For å prøve ut ideer om nytt innhold i gamle bygninger, har kommunen startet en serie små testprosjekter. Prosjektene er et samarbeid mellom myndigheter, private gårdeiere og næringsdrivende. Dagens sentrum har ikke kunstgalleri, få håndverks- og designbutikker og ikke definert handelsstrøk for særegne varer. Det er mange enkeltstående spesialforretninger, men det er et behov for en samling av konsepter i næringsklynger. Tanken er å fylle de ledige lokalene på gateplan med ulike nisjeforretninger og fylle etasjene over med leiligheter i tråd med visjonen for «Skien 2020» (se neste side). Mosaikk forsøker, via noen få mindre privat-offentlig samarbeidsprosjekter, å vise eksempler på spennende innhold i eldre bygårder. Eierne har ansvar for innhold i bygningene mens kommunen spleiser på opprusting av utearealene: gårdsrom, tak og gate. Dette er for å vise at den eldre bebyggelsen har en lang

levetid og verdi – og kan innlemme nye funksjoner uten å forringe viktige kulturminner. Kommunen setter fokus på livet mellom husene, og hvordan uterom kan være en katalysator for å blåse nytt liv i en gammel by.

Mosaikk som byromsprosjekt – gårdsrom

Gjennom et kreativt og kulturelt byutviklingsprogram vil de eksisterende strukturene i byen fornyes. Skien har en kvartalsstruktur med gårdsrom som gir byen identitet. Kommunens ønske har vært at brikke for brikke skal en mosaikk av gårdsrom realiseres. Hensikten er å åpne opp de skjulte skattene som ligger bak murfasadene i bykjernen, og å skape nye sosiale møteplasser. Med et større utendørs kunstverk i hvert gårdsrom, kan disse intime rom også fungere som kulturelle arenaer. Så langt er fire bakgårder ferdigstilte. Gårdeierne har hovedrollen, og håpet er at flere og flere av byens førti gårdsrom gjøres tilgjengelig for publikum i samarbeid med kommunen.

Velg et område som er unikt for stedet, og forsterk de kvalitetene som allerede er der.

www.skien.kommune.no/mosaikk

Foto: Tom Fijis

Mosaikk og de store linjene

Framtidens byer

Økende tetthet i bystrukturen gir større press på grønne lunger. Dette i en tid da økologi betyr mye for et bedre bymiljø.

Klimaendringene, med økende nedbør og flere flomutsatte områder, krever nye strategier for håndtering av vann. Mosaikk jobber med å utvikle «blågrønne» løsninger i urbane rom og er også delprosjekt under Framtidens byer. Vann og vegetasjon demper tørr og støvete byluft, begrenser urban flom, bidrar med å skape mikro-klima og virker temperatur-regulerende samtidig som det skaper liv i urbane rom.

Tre prosjekter som tester ut «blågrønne» løsninger er under utvikling i 2013: Rådhusplassen, Skistredet 7 og takhage i Telemarks gata 14.

Skien som boligby

Handlingsprogrammet for Skien sentrum 2020 har et mål om 2000 nye beboere i sentrum innen 2020. Det pågår et arbeid med utvikling av en boligstrategi, opprusting av byrom, samarbeid og markedsføring og profilering.

Skien sentrum består av flere ulike deler som egner seg til ulik grad av utvikling og fortetning. Murbyen er den mest sårbare. Med middelaldergrunn, kvartalsstruktur på NB! liste, mange små bygårder og verneverdig bygg er det viktig å utvikle murbyen med omhu. Andre deler, som Kverndalen, Klosterøya og Langbryggene tåler større bygningsvolumer og inngrep. Ulike typer bokonsept kan utvikles for de ulike bydelene. Sentrum har mye å by på, og det kan utvikles boliger med ulike kvaliteter i de ulike delene av sentrum.

Gjennom konkrete «bottom-up»-prosjekter som Mosaikk vil man kunne prøve ut de overordnede strategier. Erfaring tilsier at dette er et spenningsfelt som må få en praktisk løsning

*Bak Sitt Ned, /boliger og kaféliv Telemarksgt. 14 /realisert prosjekt
Takhage planlegges.*

Foto: Dag Jensen

Boliger i sentrum - hvordan få folk til å bo i sentrum?

av Husbanken

I år gir Husbanken 1.080.000,- i støtte til Mosaikkprosjektet via midler som er avsatt for programmet Fremtidens byer. Vi gjør det fordi Mosaikk er fremtidsrettet ut fra et miljøperspektiv, nytenkende sosialt, realistisk og forbilledlig. Prosjektet tar tak i problemer som mange byer sliter med og utvikler interessante metoder for samarbeid og helhetstenking når det gjelder fortetting og revitalisering av bykjernen. Det er et utviklingsarbeid som trolig kommer til å skape mer liv fordi man i en steg for steg prosess etablerer boliger for tiltenkte målgrupper og i sammenheng med det ser på bruken av byrommene.

I Mosaikkprosjektet etableres en tett forbindelse mellom gårdeiere og plansiden i kommunen. Den dialogiske fremgangsmåten er egnet for å få flere boliger inn i sentrum. Å involvere gårdeiere i en byutvikling inviterer aktørene til å se eiendomsressursene i et videre perspektiv. Hver og en er tjent med andres suksess. Den metodiske og gradvise fremgangsmåten oppmuntrer derfor til å skape mangfold, til å integrere kultur- næringsvirksomhet og boliger i en kompakt, opplevelsesrik bykjerne.

Kort avstand mellom aktiviteter og boligen er viktig for alle. Men byens liv ikke bare er det som foregår i fullt offentlige i gater og plassrom. Byen må kunne by på semiprivate rom i samspill med de offentlige. Mange av gårdsrommene i Skien kan få en utfordring ved at de blir helt offentlige. Boligtypene som

planlegges i forbindelse med disse gårdsrommene bør forbeholdes et segment av befolkningen som kan relatere seg til denne situasjonen. De planlagte etablererboligene for barnløse (unge) par og aleneboende vil kunne tilpasse seg en urban livsstil som innebærer at å bo som en aktiv bruker av byens tilbud.

- Husbanken ser for seg mer nytenking når det gjelder utvikling av byboliger i Skien sentrum. Hva med boliger som kan tilby noen fellesskapsløsninger innenfor samme konseptet? Bruk av fellesrom med "vertsfunksjon", felles takhager, kontrollert overlapp mellom urbane funksjoner og halvprivate områder mm.
- Husbanken vil oppmuntre til større diversitet av boligstørrelser innenfor samme område og gjerne innen samme prosjekt for å skape variasjon blant beboere. Byens befolkning er forskjellige, både økonomisk og sosialt. Det burde kunne være mulig for personer med dårlig økonomi å finne botilbud i samme nabolag som de med motsatt situasjon - uten at den rimelige leiligheten gir seg til kjenne utvendig betraktet og uten at tiltakshaver taper på slike integrerte løsninger.
- Husbankens grunnlån kan brukes i rehabiliteringsprosjektene i byfornyelsen. Husbanken er et virkemiddel i boligpolitikken. Med lånene følger strenge krav til universell utforming og miljø- og energi.
- Husbanken mener at samfunnet må satse betydelig mer på rehabilitering og tilpasning av eksisterende boliger for å løse utfordringene med en stadig eldre befolkning. Det er viktig at boligmassen vi har og bygger tilfredsstillende kravene til universell utforming. Boligområder bør ikke bli for homogene når det gjelder beboersammensetning. Likevel kan det være trygghetsskapende for noen grupper slik som flyktninger og eldre å være felles om et nabolag. for mer informasjon besøk Husbanken på:

<http://www.husbanken.no/boligpolitikk/hvem-og-hva/mal-strategier-og-virkemidler-i-boligpolitikken/>

Foto: Tom Riis

Murbyen

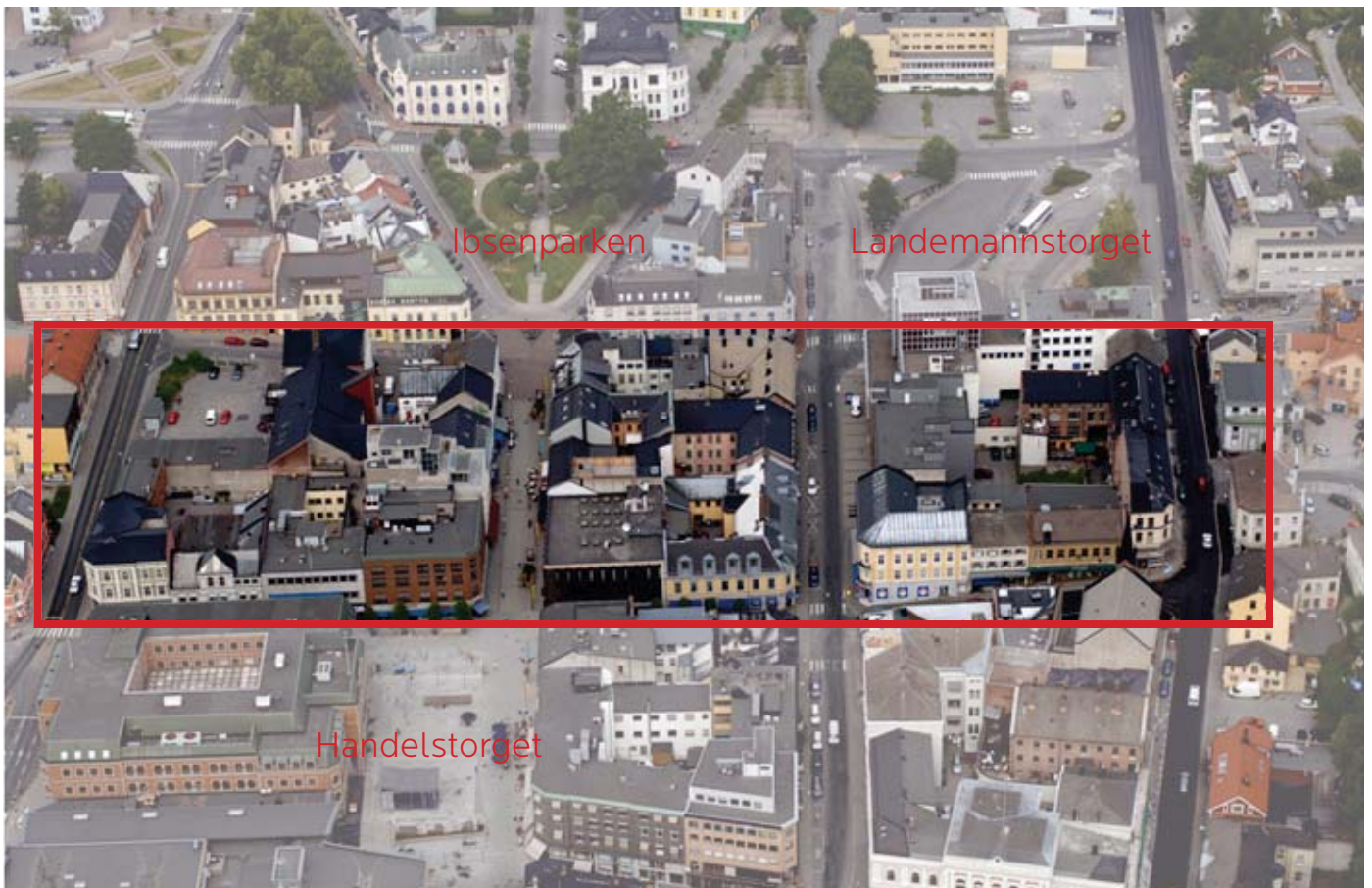
Murbyen i Skien er en betegnelse som brukes om bebyggelsen oppført i tegl etter reguleringsplanen fra 1886. Den omfatter kvartalsstrukturen der vi finner ornamenterte teglbygg med tidstypiske uttrykk fra denne tidens ærverdige urbane arkitektur. Det er særlig flere bygg i både ny-klassisisme og ny-gotikk man kan oppleve i denne sammenhengen.

Før brannen i 1886 var den eksisterende byplanen planlagt av blant annet Willem Coucheron, dette var en plan fra rundt 1671. Skien hadde da vært utsatt for flere bybranner så de snoende gatene som dannet veiene rundt i denne middelalderbyen hadde stadig måttet bli gjenoppbygget og endret.

I 1886 brant nesten alle bygningene i byen, den kom til å gjenoppstå med moderne gater og helt ny arkitektur. Bak forslaget til ny byplan stod ingeniør Frederik Næsar, stadsingeniør A. Collin og Arkitekt Paul Due. I dag opplever vi fremdeles de typiske elementene fra denne planen, med den tydelige aksen fra kirken ned mot vannet som et av de sterkeste kjennetegnene. Skien blir slik en del av gruppen byer som får sin form på dette tidspunktet. Et slektskap vi kan spore tilbake til Drammen, der Paul Due var med på å forme flere bygg og der vi på Bragenes-siden ser en slik nybarokk akse som stammer fra gjenoppbygningen etter brannen der i 1866. I Skiens reguleringsplan kan vi lese hvor viktig gatebredden var. Det var nok i stor grad behovene for branngater som var utslagsgivende, i samtidens aviser snakket man likevel om at "Nedre Hjellegate ble omgjort til en boulevard etter våre forhold." Her hadde man altså europeiske referanser og forbilder. Murbyen i Skien var datidens svar på urban fortetting og et uttrykk for den moderne by.

Det viktigste vi kan gjøre for sentrum i dag er å ta vare på de gjenstående kvartalene av teglbygg og gårdsrom

Mosaikk kvartaler

Oversikt over Gårdsrommene

1.
Bak Mamis, Torggt. 11 /
kaféliv/
realisert prosjekt

2.
Bak Sitt Ned, /
boliger og kaféliv
Telemarsgt. 14 /
realisert prosjekt
Takhage planlegges.

3.
Ibsenpassasjen, /
M & M kontor
H. Ibsensgt 10 /
realisert prosjekt

4.
Ibsenpassasjen, /
hage
Torggt 9/
realisert prosjekt

5.
Telemarsgt. 8

6.
Skistredet 7 /
bolig/pågående prosjekt

7.
Lundetangen pub./
Telemarsgt 22 /
Kunstnerkollektiv/realisert

8.
Telemarsgt 16

9.
Torggt. 8

10.
Kongensgt. 3-5

Murbyen i Skien

<p>— Middelalderbyen (hentet fra sentrumsplanen)</p> <p>- - - Murbyen (hentet fra sentrumsplanen)</p>	<p>Byrom</p> <p>■ Grønne byrom</p> <p>■ Viktige byrom</p> <p>■ Gårdsrom i Mosaikk</p>	<p>Bygg</p> <p>■ Historiske teglbygg oppført etter 1886 byplanen.</p> <p>■ senere bygg</p> <p>■ usikre oppførings årstall</p>	<p>Landskap</p> <p>■ veldig høy landskapsverdi</p> <p>■ høy landskapsverdi</p>
---	--	--	---

Murbyen har i dag rundt 40 gårdsrom.

Byromstruktur

Skiens karakter kan ivaretas og vitaliseres gjennom å arbeide med livet mellom husene. Nettverket av byrom er viktig for sosiale spontane møter, handel, luft, nytelse, dyrking av mat, rekreasjon, lek, kultur og byliv. Det er et behov for å vurdere fortetting kontra bevaring av byens åpne rom, og å vise potensialet og egnetheten i hvert rom.

Nettverk av offentlige og private uterom

I arbeidet med dette nettverket legges det vekt på konsepter som styrker urbanitet og boligutvikling. I en boligby er det viktig med tilstrekkelig og godt uteareal. Mosaikk er et prosjekt hvis formål er å vitalisere alle gårdsrom, torg, gågater og byparker i Murbyen; for så å koble disse til grøntstrukturene med Lundedalen i vest, Brekkeparken i øst og Bryggeparken i sør. Vi mener at arbeidet med nettverket av uterom kan blåse liv i en gammel by.

Så langt har prosjektet jobbet med designprofil for Lundedalen, kaféliv på Handelstorget, opprusting av Ibsenparken, planer om park på deler av Landmannstorget, nye Rådhusplassen koblet til Bryggeparken, en serie gårdsromsopparbeider og et nytt takhageprosjekt. Helhetlige strategier som viser en planmessig sammenheng mellom Murbyen

og vannfronten, og hvordan trafikkløsningene kan dempes eller flyttes, skal være del av dette arbeidet. Videreutvikling av byromstrukturen skal understreke Skiens tilknytning til vannet, og det skal gjøres tilgjengelig en sammenhengende vannfront rundt Bryggevannet.

Gaterom, alleer og bytrær

Skiens kvartalsstruktur er et relativt finmasket rutenett av gater. Bygningenes fasader omslutter og skaper vegger, liv og innhold til gaterommet. Henrik Ibsens gate er hovedakse og gågate; det er her man skal kunne oppleve sentrumslivets puls. Telemarksgaten uthever seg som den mest betydningsfulle tverrgaten i gatenettet; og er en viktig tverrforbindelse mellom sentrale steder, bygninger og byrom. Skistredet er tenkt utviklet som «parkgate», og binder sammen byens viktigste parker på tvers.

Murbyen ble bygget med lave bygninger og brede gater av hensyn til sol, helse og avstand mellom hus dersom det skulle oppstå brann. Utplanting av lindealleer i Skien ble begrunnet med at trekker ville hindre gnistregn i å spre branner. I dag er det behov for å plante flere alleer og enkelttrær, spesielt i Skistredet; men også i utvikling av andre grønne årer og forbindelser i grønnstrukturen.

Byromsstruktur skal knytte sammen ny og gammel by

Informasjonen i kartet er samlet fra ulike kilder og særlig bygningsinformasjonen kan være mangelfull. Er du i tvil om ditt bygg er et eldre teglbygg kan du ta kontakt med Byggesaksavdelingen i Skien kommune.

Foto: Tove Håugland

De Grønne Byrom

Parker

Skien sentrum har en verneverdig bystruktur med flere historiske parker av høy verdi. Nye fremtidsvisjoner kan videreutvikle parksystemet ved å koble sammen større grøntdrag, vannveiene og enkeltstående parker og byrom.

I 1860 vedtar Stortinget landets første sunnhetslov og det ble etter hvert etablert «Sundhetskommisjoner». Kolerakommisjonen i 1831 er et eksempel på dette. Dette førte til et fokus på parkenes rolle som vakre innslag i bybildet og som nye anlegg for et nytt fenomen; «rekreasjon».

Ett trekk ved andre halvdel av 1800-tallets byplan var at byrommene ble organisert ut fra ulike funksjoner slik som representasjon, administrasjon, produksjon, arbeid og bolig.

Plassene dannet pusterom, og ble viktig for fotgjengerens orientering. I Skien kan vi se trenden i form av byparkene: Dizzy Tunes plass, Landmandstorvet, Rådhusparken, og flere andre parker og hager. Murbyen ble bygget opp i tråd med renessansens byplanideal. Hager og parker lå mellom gårdene og var formet etter et strengt geometrisk mønster. På gatesiden foran husene var det flere steder plantet trær. Hagen i Brekkeparken ble opprinnelig anlagt i engelsk landskapsstil, og er i dag en av de flotteste historiske parkene i regionen. Ibsenparken ble tegnet av slottsgartner Carl Kayser. Parken ble innviet i 1890, og er et sentralt punkt i den bevarte byaksen. Sentrumsparkene er en del av murbyens struktur som skal bevares.

Bevaringen av parkene og de grønne byrommene vil være viktig dersom sentrum som framtidens boligby skal bli et godt sted for folk å leve

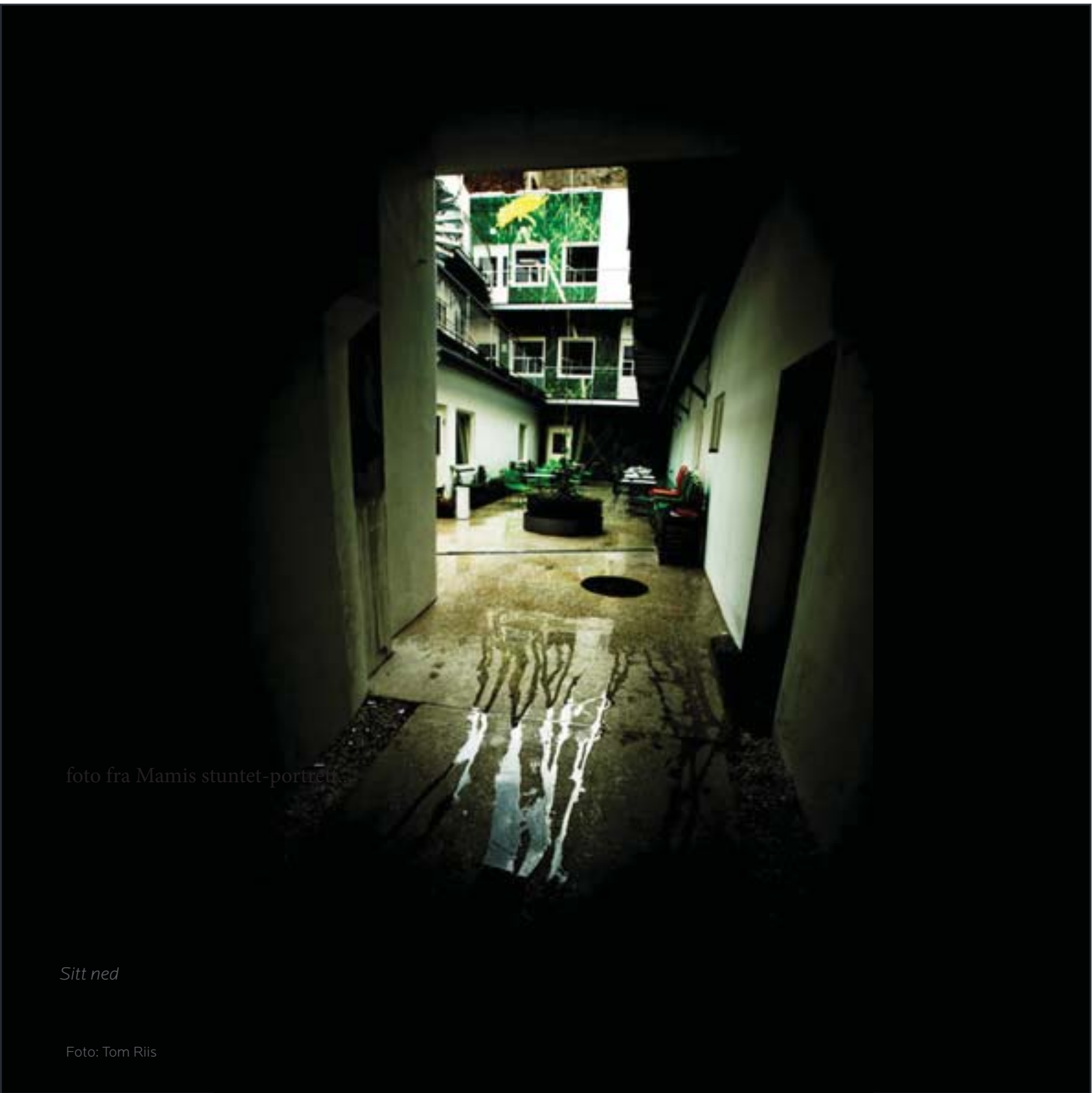

foto fra Mamis stuntet-portrett

Sitt ned

Foto: Tom Riis

Kunst i Byrom

Kunst i uterom - permanent dynamikk

Kunst i offentlig rom har gått fra å bli betraktet som ren utsmykning av eksisterende funksjoner, til å integreres som et essensielt virkemiddel i steds- og byutvikling. Ved siden av det estetiske perspektivet skal kunsten bidra til å skape sosiale møteplasser, og arenaer som underbygger aktivitet og utnyttelse av stedene hvor folk ferdes.

hentet fra Mosaikk, kunst i Skiens bakgårder

Sammen med Mosaikk viser Kunstnerbyen Skien at kunst og kultur er en av motorene i utviklingen av Skien

Kunstnerbyen Skien

Skien kommune har etablert satsningen på Kunstnerbyen Skien som et ledd i å imøtekomme utfordringene byen har i forhold til å virke tiltrekkende på miljøer og enkeltpersoner som kan bidra til å revitalisere Skien som en levende kunst- og kulturby. I 2006 ble første runde med kunstnerstipend utdelt. Kunstnerstipendet består av kr. 150.000,- og 12 måneders opphold i Skien med fri leilighet og verksted. I tillegg deles det ut to arbeidsstipend for profesjonelle kunstnere á kr. 25.000,-. I 2007 ble det etablert et atelierfelleskap for profesjonelle kunstnere i den gamle Spritfabrikken, Spriten, på Klosterøya. Målsetningen med atelierfelleskapet er å bidra til at regionens profesjonelle kunstnere skal få bedre arbeidsvilkår og gjøre det lettere for kunstnere og andre profesjonelle kunstaktører å etablere seg i Skien. I 2012 åpnet Spriten som produserende kunsthall etter omfattende oppussing. Kunsthallen gir muligheter for både fremvisning og produksjon av kunst innenfor et bredt spekter av sjangere og uttrykk. I tillegg inneholder hallen formidlingsareal for skoleklasser og mindre grupper og et digitalt verksted.

Hesselbergsgate 4

Foto: Ingrid Grimrud

del 2

Bygården;

Tegl som materiale
Fargesetting av teglgårder
Uteareal og parkering i murbyen
UU-tiltak i eldre bebyggelse
Bærekraft og energi i teglbygg
Brannsikring av bygårder i sentrum
Byggesaken i sentrumsbyggelsen.

Skistredet 11, Skiens sentrum

Foto: Ingrid Grims

Tegl som materiale

Ved vedlikehold av pussete fasader er det flere forhold som er svært viktige:

1. å oppdage mangler og skader så tidlig som mulig
2. å forstå årsakene
3. å reparere med riktig typer materialer og riktig håndverksmessige metoder før skadene er blitt store. Fordi det kan ende med store kostnader.

Byggemåte og materialbruk i fasadene

Fasadeveggene i murgårdene fra siste halvdel av 1800-tallet er bygget opp av bærende teglstein i 1 eller 2 steins tykkelse murt med kalk-mørtel og pusset med kalkpuss. Gatefasadene ble bearbeidet arkitektonisk med ornamenter og trukne bånd. Også dette er som regel utført i kalkpuss, men noen ganger er ornamentene støpt i gips og festet til veggen. Mot slutten av 1800-tallet ble det oppført en del gårder hvor teglsteinsfasaden ikke ble pusset. Da er det brukt hardere brent tegl som tåler å stå uten puss uten å få frostskafer. Den vanlige murgården har imidlertid teglstein som er brent under forholdsvis lav varme. Den er mer porøs og dermed utsatt for frostsprengninger fordi vann lettere trenger inn dersom den ikke pusses. Kalk er et bygningsmateriale med svært lang tradisjon. Det har vært benyttet som bindemiddel i mørtel fra middelalderen og var dominerende langt inn på 1900-tallet. Fra 1920-30-åra ble sementen tatt i bruk og ble vanlig etter 2. verdenskrig.

Pussen og malingens tekniske egenskaper

Pussens funksjon, utover å gjøre bygningen vakker, er å verne om den porøse teglsteinen på baksida. Malingen bidrar til å beskytte pussene under og gir farge til veggen. Ved fuktighets- og

temperaturendringer utvider eller krymper materialene. Da er det viktig at teglmuren, pussene og malingen følger hverandre. Materialene må både tåle noe bevegelse og virke godt sammen. Når materialene ikke virker godt sammen og ikke har samme styrke, oppstår det lett skader. En annen egenskap ved god puss og riktig maling er at den er diffusjons åpen slik at vann lett slipper gjennom veggen når den blir våt, men tørker også raskt opp igjen. Vann inne i konstruksjonen må ha mulighet til å slippe ut. Det er ikke mulig å tette veggene slik at de holder seg tørre. Det vil alltid komme til vann . fra inneluft, lekkasjer, sprekker i maling og puss etc.

Det viktigste er derfor å sikre at fuktigheten kan tørke fort ut etter at veggen er blitt våt. Kalkpuss og kalkmaling er fleksible og diffusjonsåpne materialer med gode egenskaper. Sementmørtler og organiske malinger er både stivere/sterkere og tettere.

En annen egenskap ved god puss og riktig maling er at den er diffusjons åpen

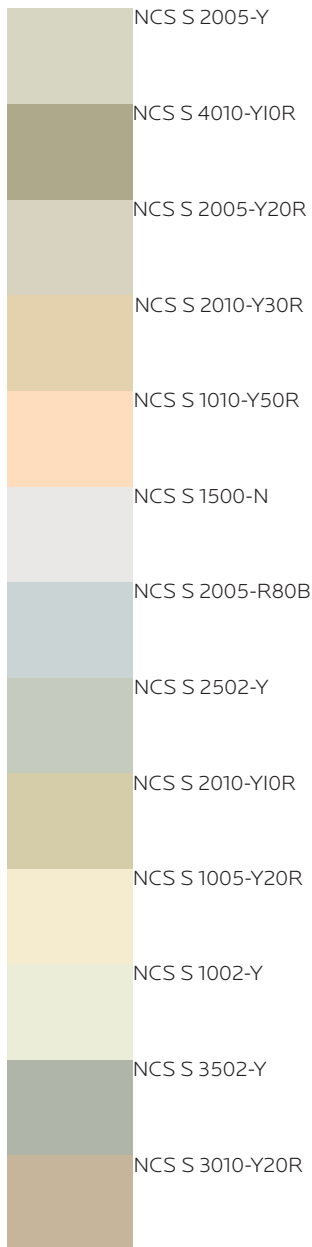
Skader

De vanligste skadene er knyttet til to problemstillinger:

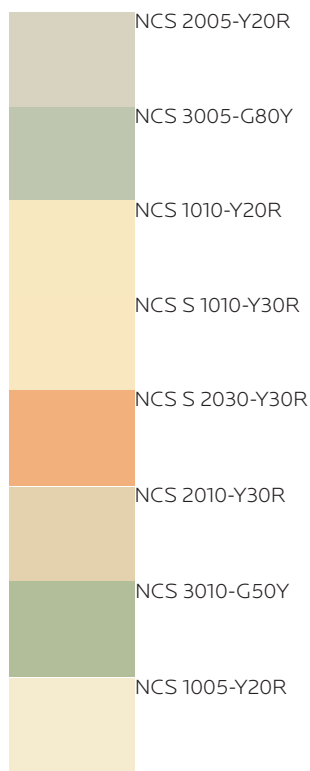
- oppsamling av vann i konstruksjonene
- dårlig samvirke mellom ulike materialtyper

Les mer: Byantikvaren i Oslo

http://www.byantikvaren.oslo.kommune.no/informasjonsark_veiledere/

Dette er fargeprøver tatt fra et område rundt Skippergata

Dette er fargeprøver tatt fra et område på Grunerløkka

Byantikvaren i Oslo har gjort et stort arbeid i form av veiledningsmateriale til eldre teglbygg og spesielt bygårder

Ni gode råd fra byantikvaren i Oslo:

1. Ha som mål å reetablere opprinnelig fargesetting og materialbruk. Det vil gi fasaden dens opprinnelige stil tilbake.

Fargeundersøkelse må foretas av en kompetent person.

2. Fjern sekundære, organiske malinglag på muren, før fargesetting og øvrig utførelse bestemmes.

3. Byantikvaren anbefaler kalkmaling på kalkpuss. Tokomponents silkatmaling er også en ren uorganisk overflatebehandling med et lignende uttrykk, og den «puster godt». Den medfører imidlertid en varig endring av overflaten, mens kalkmalingen blir slitt av over tid. Kalkmalingen kan derfor fornyes uten at det dannes tykke lag.

4. Dersom ikke en fargeundersøkelse indikerer noe annet, bør fasaden males med én farge.

5. Velg farger innenfor jordfarge/ metalloksyd-spektret.

6. Unngå overpigmentering.

7. Ved fargekontrast, unngå ton-i-ton-kontrast og flere farger i samme lyshetsgrad, begrens utvalget til to farger, og søk å harmonisere fargene.

8. Gjør et prøveoppstrøk på en del av fasaden før endelig fargevalg.

9. Vinduene og annet treverk på 1800-årenes murgårder skal være mørkere enn murveggen. Vanligst var brune og dusgrønne sjatteringer.

Fargesetting

Tidstypisk fargesetting

Fargen er en del av bygningens stil. Reetablering av opprinnelig fargesetting, og helst også av overflatens opprinnelige stofflighet, blir derfor en reetablering og tydeliggjøring av arkitekturen. Så og si alle 1800-tallsmurfasader er murt opp av teglstein som så er pusset. Pussflatene er dekorert med støpte elementer av gips, eller sement som er limt på eller skrudd inn. Denne utførelsen var en billigere etterligning av en hugget stein. Fargesettingen forsterket steinkarakteren. Det som det kunne være aktuelt å etterligne, var for eksempel granitt: I 2. halvdel av 1800-årene var norsk granitt, særlig den rødlige fra Grorud, vanlig på kjellersokler. Granitt ble også brukt på søyler, gesimser, konsoller og andre utsatte ledd med stor belastning, og sto da oftest umalt. To varianter av tysk sandstein var aktuelle ved mer påkostede bygg. Den ene, fra Sachsen/Elben, var lys grå (eks.: Nasjonalgalleriet). Den andre, fra Rhin-området, var rødbrun

1800-årenes gjengse bruk av kalkmaling (omtalt som «farvet» i brannakstene) gjorde at fargeutvalget ble begrenset til kalkekte pigmenter. Disse er gjennomgående jordfarger og metalloksider, mange av jern innenfor skalaen gul-rød-brun. Grønne oksydpigmenter finnes imidlertid også, og ved tilsetning av kullsvart til den hvite kalken oppnås en lys blågrå.

I løpet av tidsrommet 1850-1900 skiftet bybildet karakter fra en forholdsvis ensartet lys palett til en mer varierende og til dels tyngre palett. Dette samsvarer med den generelle stil-overgangen i 1870-årene fra senklassisisme til ny-renessanse. Endringen er imidlertid ikke stor. En kan også se en økende bruk av mørkere farge på 1. etasjer.

Vinduer, porter og dører

Murgårdsfasadene besto ikke bare av mur, men også av treverk i vinduer, porter og inngangsdører. Disse opprinnelige dørene og portene, både i murgårdsbebyggelse og i senere bygårder, er viktige og verdifulle elementer i bygningenes arkitektur. Dette treverket var nesten alltid malt i en mørkere farge enn murverket, både for å understreke materialforskjellen og for å understreke vindusnisjens dybde. Vanligst var tre-assosierende farger på skalaen gulbrun, utført i pigmentert linolje eller linoljemaling. Varianter av mørk olivengrønn forekommer også. Alt treverk hadde oftest samme farg.

Nedslitt inngangsdør eller port

Det er lett å tro at inngangsdøren eller porten er i dårlig stand når malingen flasser av og treverket er svart. Det trenger ikke å være tilfelle!

Ny kopi

Dersom en kopi er eneste mulighet, er det viktig at denne lages så nøyaktig som mulig. Man bør ikke falle for fristelsen til å forenkle det opprinnelige uttrykket; da mister kopien mye av sin verdi.

Fargevalg

Fasadens arkitektoniske uttrykk og historieforståelsen styrkes ved å gjøre et fargevalg med historisk forankring. Før en bestemmer seg for en ny fargesetting, bør derfor den opprinnelige undersøkes og fastlegges. Opprinnelige farger kan man finne frem til ved å få utført en fargetrapp, som er en gradvis avdekking av hvert malingslag i et lite felt. Det kan da bli nødvendig å søke støtte i kunnskap om vanlig fargebruk i perioden. På det grunnlaget kan man i det minste treffe et valg som er tidstypisk.

Les mer: Byantikvaren i Oslo

Hentet fra Byantikvarens informasjonsark - Fargesetting av 1800-talls murgårder 2010

Skien sentrum

Foto: Tom Riis

Uteareal

Gode uteareal er en forutsetning for trivsel og velvære i byen.

I sentrum er det Kommunedelplan for sentrum som danner grunnlaget for kravene til uteareal. Kravet er 19 m² per boenhet, hvor arealet skal fordeles på 8 m² til lek, 5 m² til fellesareal og 6 m² til balkong/terrasse. På eksisterende bygg vurderes det om utformingen kan aksepteres i forhold til bygningen.

Krav til uteoppholdsareal knyttes til balkonger, tak og på bakkeplan. Ulike perioder i historien har behandlet balkonger forskjellig. Både enkeltbygninger og byrom, som gårdsrom, gateløp og plasser, har kvaliteter som setter premisser for hvor det kan bygges balkonger og hvordan disse bør utformes. Det er viktig at kvaliteter og egenskaper av estetiske, arkitektoniske og brannhensyn ivaretas i utearealene. Utomhusplan er et viktig redskap for kommunen i vurderinger av gode uteareal.

Ombygginger og nye boliger

Ved ombygginger og etablering av nye boenheter i sentrum er det ikke alltid at gårdeieren klarer å oppfylle alle de 19 m² som kreves. Man må da se hvor mye av kravet som man klarer å innfri, og sørge for at de arealene man har til disposisjon blir av en god kvalitet for å veie opp for mangelen på areal. Avhengig av eksisterende bygg, kan det også være en løsning å oppføre franske balkonger.

Utomhusplanen skal vise:

- Uteoppholdsarealer og annen disponering av ubebygde arealer
- Lekearealer
- Støttemurer
- Parkeringsareal for sykkel og evt. bil.
- Tekniske forhold som avfallshåndtering og ev. oppsamling/avrenning av overflatevann
- Gangareal
- Eksisterende og planlagt terreng for eiendommen og overgangen til terrenget på naboeiendommen (kotesatt)
- Eksisterende og planlagt vegetasjon (plantelag).
- Støyskjermer
- Detaljering som for eksempel kanter, gjerder, trapper, møblering og avskjerming av utearealer.
- Det skal være nærhet til park/lekeplass for boliger i sentrum.

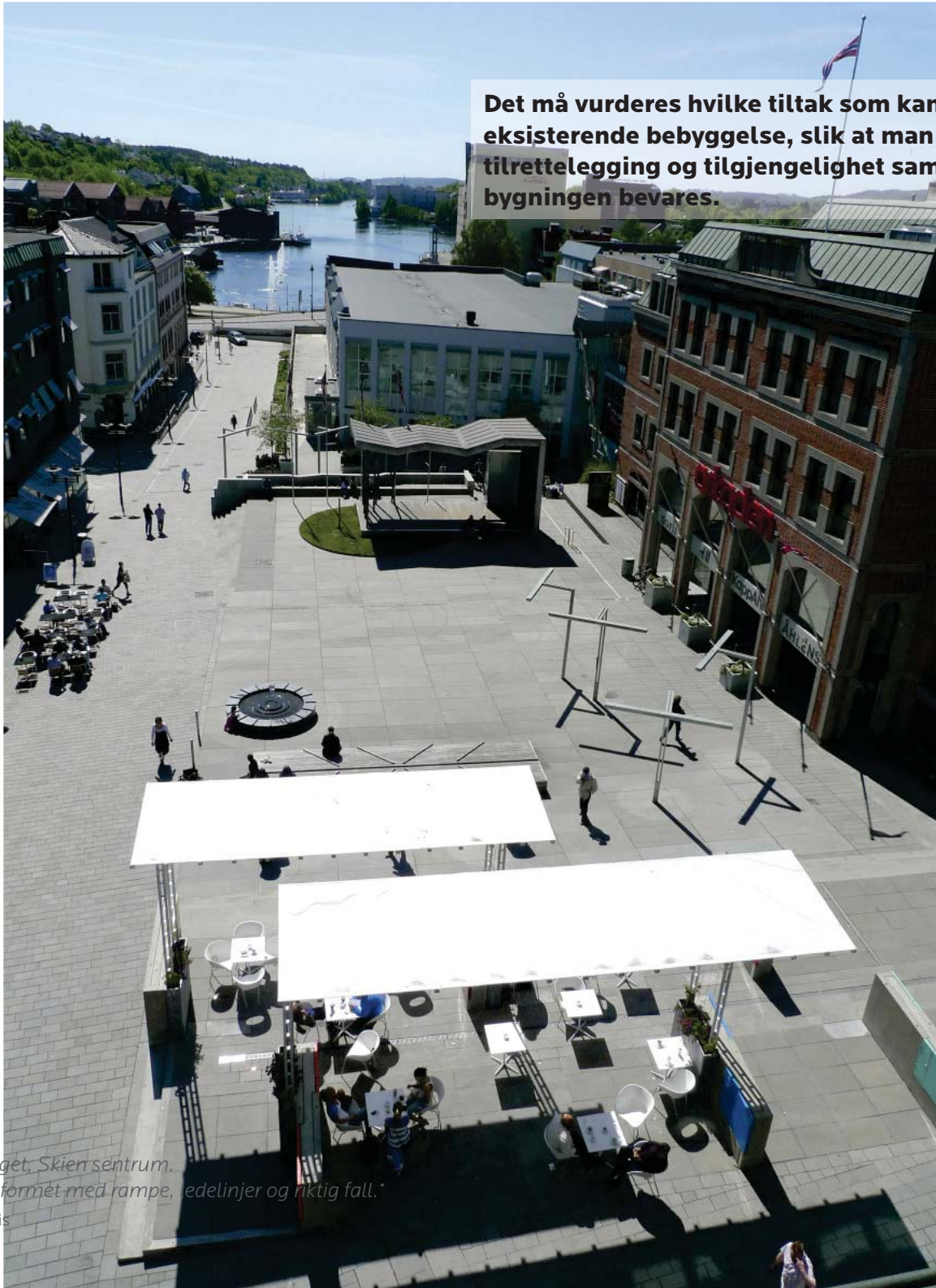
Gårdsrom og takareal viktige ressurser iform av oppholdsareal i murbyen.

På taket, i gården, i parken. Kvalitetskriterer for uterom i tett by. Dette er et hefte som tar for seg uteareal i byboliger.

<http://www.norskform.no/Temaer/Byutvikling/Publikasjoner/Pa-taket-i-garden-i-parken/>

Parkering

I sentrum er parkeringsarealet satt til maks 2 biloppstillingsplasser (inkludert gjesteparkering) og minimum 4 sykkelplasser per boenhet. Denne fordelingen er gjort for å legge til rette for bruk av sykkel og kollektivtransport i sentrum. Samtidig fører dette til at de utearealene man har til disposisjon kan brukes til oppholdsareal for beboere i stedet for bilparkering. I sentrum kan beboerne også benytte seg av Bygarasjen, slik at mest mulig av gårdsrommene kan brukes til lek og rekreasjon for beboerne. Løsninger for sykkelparkering kan drøftes i en forhåndskonferanse med kommunen.

Det må vurderes hvilke tiltak som kan gjøres i eksisterende bebyggelse, slik at man oppnår tilrettelegging og tilgjengelighet samtidig som bygningen bevares.

*Handelstorget, Skien sentrum.
Torget er utformet med rampe, ledelinjer og riktig fall.
Foto: Tom Riis*

Universell Utforming

I følge Byantikvaren i Oslo er det to hovedproblemstillinger for universell utforming i eldre bygårder. Under finner du en oversikt hentet fra heftet; Veileder for tilgjengelighet til verneverdig bebyggelse i Oslo

http://www.byantikvaren.oslo.kommune.no/informasjonsark_veiledere/

behov/tiltak

utfordringer

Mulige løsninger

Senke dør og endre innvendig gulv nivå.

Etablere rampeløsninger utvendig.

Etablere inngang fra bakgård eller portrom.

Utvide dør.

Komme trinnfritt inn fra gateplan.

Trinn eller trapp foran inngangsdør og for smal åpning/dør.

Konsekvens

Inngrep i etasjeskille og sokkel. Trapp eller trinn fjernes. Inngangsparti endres.

Trapp endres. Nye elementer som håndløpere osv. etableres. Sokkel og eventuelt kjellervinduer tildekkes.

Bevaringsverdige vegger får nye åpninger. Opprinnelig planløsning og struktur endres.

Inngangsparti endres. Eventuelle originale elementer går tapt.

Byantikvarens anbefalinger

Løsningen er egnet hvis eldre dørutforming eller trapp ikke er et sentralt arkitektonisk element. Løsningen må utføres med minimalt inngrep i etasjeskillet.

Løsningen er egnet hvis det er plass på fortauet og rampen kan etableres uten å ødelegge trappen. Man bør unngå at rekkverk eller håndløper får et dominerende uttrykk. Hvis det er nødvendig for å ivareta bygningens verneverdi, bør man avvike fra normer i TEK 10. Ramper inn mot ytterveggen må utføres slik at det ikke blir uheldig fuktansamling mot murkonstruksjonen.

Løsningen kan være god da den gjør det mulig å bevare originalløsninger mot gate. Verneverdig interiør må tas hensyn til.

Løsningen kan være uheldig hvis opprinnelig ytterdør og tilhørende fasadeornamentering er bevart. Løsningen må vurderes ut fra verdier på eksisterende dør og omfang av nødvendige endringer. Bevaring av dør kombinert med ideparti som kan åpnes må vurderes.

behov/tiltak

utfordringer

Mulige løsninger

Etablere heis ved å benytte areal i eksisterende leiligheter.

Etablere heis i eksisterende trapperom.

Etablere heis som addisjon.

Etablere heis for å sikre tilgjengelighet til alle etasjer.

Finne rom for ny heis uten å svekke bygningens arkitektoniske uttrykk, plassere heis uten å ødelegge bevaringsverdige trapperom og videreføre heis til loft.

Konsekvens

Nye dører mot repos etableres. Leilighetene taper areal.

Trappeøyet gjenbygges. Heis erstatter trapp i bitrapperom. Rømningsvei fjernes.

Bakfasade tildekkes. Bakgård får mindre areal. Nye døråpninger må etableres.

Byantikvarens anbefalinger

Løsningen er god i bygårder med store leiligheter og plass til å etablere heisdør mot trapperom/repos. Løsningen forutsetter at heistårnet ligger under mønet og innordnes i takflaten.

Enkelte store bygårder fra tiden etter århundreskiftet er bygget med trapperom hvor det er gjort plass til heis i trappeøyet. Løsningen vil oftest gå ut over romvirkningen i trapperommet. Løsningen kan ikke etableres der det er begrenset plass og eldre trapp må rives, eller der trapperommet i seg selv har høy verneverdi. Løsningen forutsetter at heistårnet ligger under mønet og innordnes i takflaten.

Heistårn på bakfasader kan være en løsning der innvendige løsninger ikke kan anbefales og bakfasaden har et enkelt uttrykk. Forutsetningen er at det er tilstrekkelig plass og at tilkoblingen til trapperommet skjer uten at trapperomsvinduer eller andre verdifulle elementer blir ødelagt. Heistårnet bør normalt stoppe ved gesims og kan dermed ikke betjene loftet.

1.4 ENERGIFORSYNING (§§ 12 – 7 pkt. 3 og 27 – 5)

Ny bebyggelse skal knyttes til fjernvarmeanlegg. Det kan gjøres helt eller delvis unntak fra tilknytningsplikten der det dokumenteres at bruk av alternative løsninger vil være miljømessig bedre enn tilknytning. Dersom det ikke finnes fjernvarmeanlegg innenfor aktuelle konsesjonsområde for fjernvarme, skal ny bebyggelse utformes slik at den kan tilknyttes framtidig fjernvarmeanlegg innenfor konsesjonsområdet. Tilknytningen skal foreligge når fjernvarmeanlegget står ferdig.

Hovedmål fra Kommunedelplan for
Skien sentrum 2010 – 2020
Bestemmelser og retningslinjer.

Bærekraft og energi i teglbygg

Bærekraft har flere aspekter, noe som gjør det til et veldig spennende tema. Gjenbruk av eksisterende bygningsmasse er i seg selv en viktig holdning i forhold til våre felles omgivelser. Her har vi tatt med noen råd, men vi vil alltid oppfordre til å ta kontakt med fagpersoner.

Tette og isolere

Det enkleste vi gjør for å få det varmere i et eldre hus er å tette for trekk. Utettheter fører til luftlekkasjer som gir kald trekk og varmetap. Tiltak som kan gjøres for å isolere gamle hus er:

Etasjeskillene

Varmetap og luftlekkasjer gjennom etasjeskillene mot loft og kjeller og ut mot ytterveggene kan være betydelig. Noe av infiltrasjonstapet kan skyldes at kald uteluft kommer inn gjennom ytterveggene i hulrommet over stubbloftsleire. Da vil den kalde luften kjøle ned hele gulvet. Det er derfor viktig å stanse lekkasjen av kald luft inn i bjelkelaget ved å åpne bjelkelaget ut mot ytterveggen, tette lekkasjemulighetene og isolere hulrommet her. Dette kan også gjøres ved innblåsning av isolasjon. Det kalde loftet er en konstruksjon som normalt gir en god lufting av takkonstruksjonen.

Dersom loftet ikke skal innredes til varig opphold, ligger det godt til rette for å tilleggsisolere loftsbjelkelaget og beholde takkonstruksjonen kald og lufttett. Det er vanligvis enklest å legge et nytt isolasjonslag oppå loftsbjelkelaget. Med isolasjonsmatten, eller utblåst, løs isolasjon, kan man enkelt oppnå god isolasjonsstandard. En annen løsning er å blåse

isolasjon inn i hulrommet over stubbloftsleira. Etasjeskillene mot kaldt loft og kjeller bør etterisolerers over hele gulvflaten. Riksantikvaren anbefaler ikke mer enn 20 cm isolasjon opp mot loftet. Ved større isolasjonstykkelser er det fare for kondens og råteskader. En må være oppmerksom på at dersom man isolerer ned mot kjelleren, vil den bli kaldere og derved vil den relative luftfuktigheten bli høyere. Dette kan føre til mugg og råteangrep. Dersom man har en fuktig kjeller bør man sørge for ventilasjon (men pass på at kjellerrommet ikke blir så kaldt at eventuelle vannrør fryser) og for at fukttilgangen blir mindre for eksempel ved drenering.

Murvegger

På bygårder oppført frem til rundt 1920 kan man generelt si at verken utvendig eller innvendig isolering er forsvarlig å gjennomføre på grunn av ulike komplikasjoner. På nyere bygninger oppført med for eksempel blokker av porebetong kan utvendig isolering være aktuelt. Murbygninger oppført etter første verdenskrig med mer spartansk fasadeutsmykning kan eventuelt etterisolerers fra utsiden med pussystemer på isolasjon. På nyere vegger kan det også være aktuelt med innvendig isolering.

Kulturminner bra for klima

Verneverdige bygg har mange kvaliteter som det er viktig å ta vare på. I tillegg til å kunne brukes til å bo og virke i, forteller de hvordan menneskene har levd og brukt ressursene. Gamle hus er bygget med få ressurser og med små økologiske fotavtrykk. Materialene er ofte lokalt produsert, korttransporterte, lite bearbeidet og med minimal bruk av miljøgifter. Når de en gang skal rives, kan materialene i stor grad gå tilbake til naturen uten å skade den. Her har moderne byggeri mye å lære. Bygningsarven er et stort arkiv over miljøvennlige løsninger og ressursøkonomisering.

Les mer: Riksantikvaren

http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Tema/Energisparing/Gode_rad_om_energisparing/Tette_og_isolere/

Prinsessegata 8, Skien sentrum

Foto: Ingrid Grimsrud

Brannsikring av bygårder i sentrum

Skien sentrum har store utfordringer med hensyn til brannsikkerhet.

-En opprustning av murgårdene gjennom Mosaikk-prosjektet er svært positivt, sier brannsjef Guttorm Liebe. Aktive tiltak som sprinkling er det tiltaket som gir best beskyttelse og størst fleksibilitet for gårdeier i forbindelse med ombygging.

Skien sentrum består av klassisk murgårdsbebyggelse, hovedsakelig oppført rundt forrige århundre etter den store bybrannen i 1886. Denne murgårdsbebyggelsen har i dag store utfordringer med tanke på brannsikkerhet. Dette er bygninger med yttervegger og bærevegger i murt ubrennbar teglstein, men med etasjeskillere og innvendige bygningskonstruksjoner i treverk (Stubbloftskonstruksjon). Flere av gårdene er utbedret flere ganger, men likevel er de branntekniske forholdene mangelfulle. Det har vært flere store og dramatiske branner i eldre murgårder i Skien opp gjennom årene – sist i Kongensgate 3-5, der hele kvartalet ble rammet.

Grunnen til at branner i murgårdene kan blir store, er mangelen på gode brannskille i bygningen. En brann kan raskt spre seg til store deler av bygget når for eksempel dørene er dårlige. Særlig kritisk er rask brannspredning til trapperom/rømningsvei som truer personsikkerheten, og spesielt kritisk i bygninger der det kun er tilgang til ett trapperom – slik situasjonen er i flere bygårder i Skien. I tillegg til dårlige dører er rømningsveiene også ofte kledd med brennbare overflater. I mange tilfeller er også

selve trappen utført i brennbare materialer. Dårlige trapperom er kritisk fordi de svekker rømningsmulighetene i bygget, men det er også andre utfordringer ved bygårdene i Skien sentrum. Brannvegger og seksjonsskille, som skal forhindre at en brann sprer seg mellom bygninger og fra en bygningsdel til en annen, er ofte i dårlig stand og fungerer ikke lenger som hinder for brannspredning. Loftene i de gamle murgårdene er ofte useksjonerte, og en brann vil raskt kunne spre seg til hele arealet. Gjennomgående kanaler og skjulte hulrom samt svake og utette tilslutninger rundt gjennomføringer og mellom ulike bygningsdeler er vanlige problemer som bidrar til rask røykspredning. Gamle og nedslitte bakgårder, portrom og trapperom blir ofte overfylt av avfallsbeholdere, skrot og annet brennbart materiale, og er et problem i forhold til ildspåsettelse og fremkommelighet i rømningsveier. Brannvesenet ønsker å ha en aktiv rolle i utviklingen av sentrum for å medvirke til at gode og robuste løsninger velges. For Brannsjef Guttorm Liebe er den viktigste målsetning å unngå ny bybrann i Skien, der store kulturverdier og i verste fall flere menneskeliv går tapt.

Det er mange hensyn å ta ved utbedring av eldre murgårder. Er det tilstrekkelig med en mindre oppussing, eller må det mer omfattende tiltak til? Er tiltakene søknadspliktige? Medfører tiltaket bruksendring? Hvilket regelverk gjelder? Er bygningsmassen bevaringsverdig? For den enkelte huseier er det viktig å avklare hvilke bestemmelser som må følges når bygningen

Kongensgate 14, Skien sentrum

Foto: Ingrid Grimrud

skal sikres i forhold til dagens regelverk. Et brannsikkert trapperom som er oppgradert iht. dagens krav anses som et minimumstiltak for å ivareta brannsikkerheten i eldre sentrumsgårder, men ofte er det langt flere branntekniske utfordringer å ta tak i. Det finnes imidlertid et tiltak som løser mange problemer i brannteknisk svake bygg, nemlig sprinkleranlegg.

Fullsprinkling er det eneste tiltaket som begrenser/slokker brann, samtidig som det har mulighet for varsling, og er dagens beste brannsikringstiltak for denne type bygningsmasse. Fullsprinkling kompenserer for de fleste svakheter som finnes i murgårdene. Slike anlegg har en driftspålitelighet på 95 %, noe som er særdeles bra for aktive brannsikringstiltak. I utgangspunktet koster slike anlegg 100-300 kr/m², men tiltaket kan gi store reduksjoner i forsikringspremier, og over tid vil kostnaden være innspart. Brannsjefens ambisjon for Skien sentrum er at hele murbyen sprinkles.

Anbefalte tiltak ved utbedring av eldre murgårder

Ved utbedring av en bygning er det først og fremst viktig å avklare hvilket regelverk som trer i kraft for det aktuelle prosjektet. I mange tilfeller vil det være hensiktsmessig å engasjere en brannteknisk konsulent for prosjektering av tiltak.

Under følger en grov oversikt over anbefalte tiltak ved utbedring av murgårder. Oversikten er ikke uttømmende. Ta gjerne kontakt med brannvesenet for en dialog med hensyn til prioritering av tiltak.

- Vurder montering av sprinkleranlegg. Ved å fullsprinkle bygget vil dette kunne kompensere for mange svakheter i bygningen.

-Oppgradere rømningsveier/trapperom med utskifting av trapperomsdører til brannklassifiserte dører med dørpumper.

-Installere brannalarmanlegg, spesielt i rømningsvei i bygg med kun ett trapperom.

-Utbedre brannceller generelt.

-Oppruste seksjoneringsvegger og brannvegger.

-Redusere muligheten for brannsmitte via vinduer, spesielt i hjørner.

-Utbedre skorstein.

-Bedre sikring mot ildspåsettelse – system for avfallsbeholdere, fjerne skrot m.m.

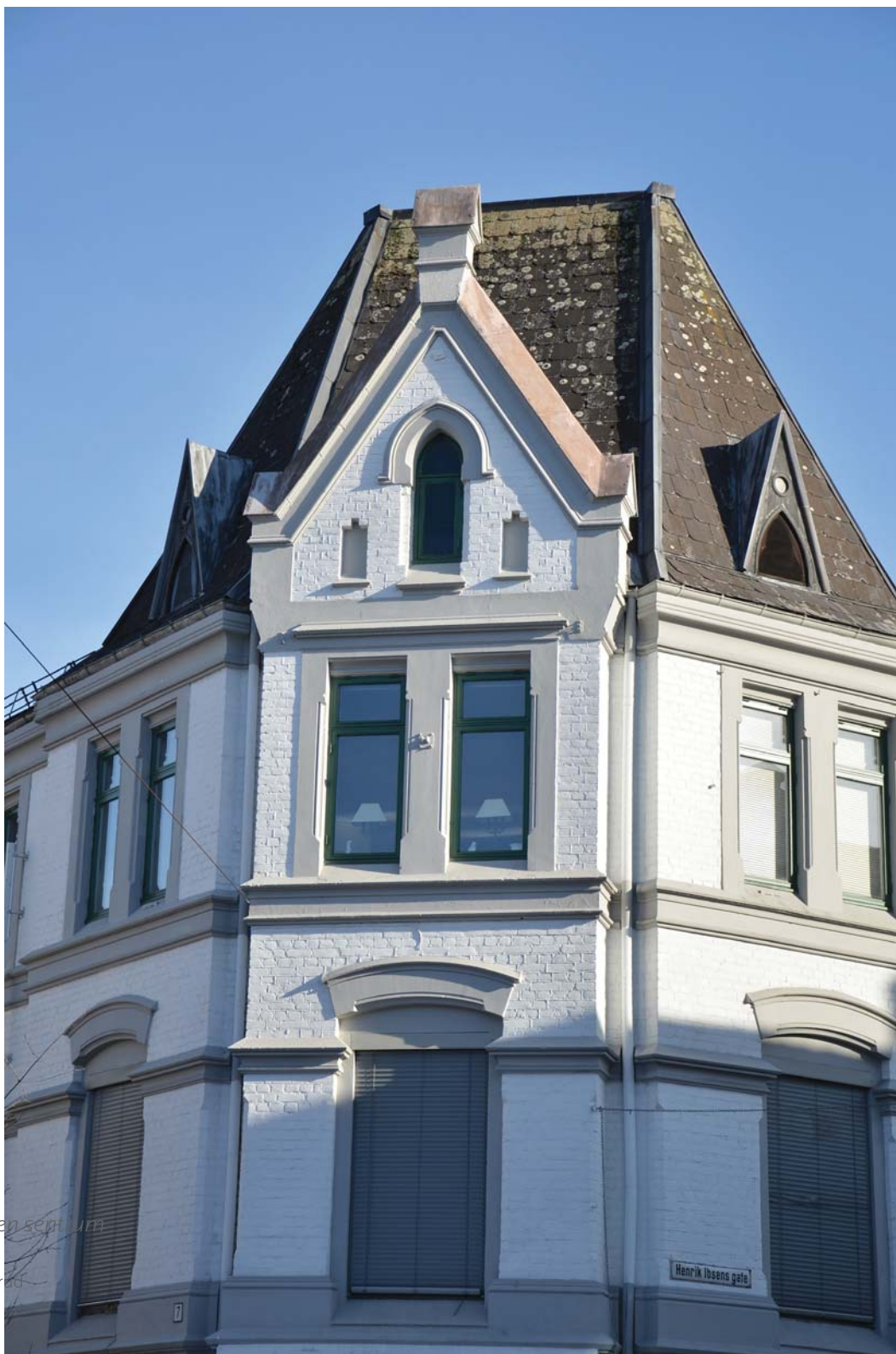
-Sikre god tilrettelegging for rednings- og slökkemannskaper.

Relevant regelverk

-Byggteknisk forskrift med veiledning (TEK10)

-Byggforskseriens byggdetaljblad 720.315 Del I og II

-Riksantikvaren

Skistredet 7 Skien sentrum

Foto: Ingrid Grimsrud

Byggesaken i sentrumsbyggelsen.

Bakgrunnsarbeid

Få en god bakgrunnsinformasjon slik at du forstår ditt bygg og hvordan det du ønsker å gjøre skal forholde seg til dette

Kontakt fagperson

Sammen kan dere komme frem til løsninger basert på deres ønsker, bakgrunnsinformasjonen og fagpersonens anbefalinger. Avtal en forhåndskonferanse med kommunen sammen med arkitekten.

Forberedelse til forhåndskonferanse

På www.grenlandsstandard.no ligger det en egen mal for gjennomføring av forhåndskonferanser. Den inneholder en oversikt over hva som skal forberedes og innsendes i forkant av møtet.

Gjennomføring av forhåndskonferanse

I denne delen av prosessen har begge parter mulighet til å komme med forslag til løsninger for det tiltaket som skal gjennomføres. Kommunen skal også gi råd og veiledning til krav og bestemmelser som gjelder for området, og for forventet saksbehandlingstid i kommunen. Det skal skrives referat fra forhåndskonferanser.

Sende inn søknad til kommunen.

På bakgrunn av den veiledningen som blir gitt i forhåndskonferansen kan man nå sende inn den komplette søknaden til behandling hos kommunen. Legg ved så mye informasjon om bygget som mulig. Kopier av opprinnelige tegninger, eldre og nyere foto er viktig dokumentasjon i vurderingen av et tiltak eller endring.

En forhåndskonferanse er noe av det viktigste man gjør i en søknadsprosess. Dialogen mellom partene bistår til avklaringer tidlig i en planleggingsfase

Ved innsendelse av søknad til kommunen.

Når søknaden er komplett vil den bli oversendt til det regionale kulturminnevernet ved Telemark Fylkeskommune (4 ukers behandlingstid). De uttaler seg i saker som berører de bevaringsverdige byggene i sentrum, og i saker hvor man planlegger å grave innenfor middelalder grunnen i sentrum.

Dersom søknaden berører et bevaringsverdig bygg skal fylkeskommunen vurdere hvorvidt tiltaket ivaretar byggets verdi som kulturminne. Denne uttalelsen tas med i kommunens helhetlige vurdering av tiltaket.

I behandlingen av saken hos kommunen skal man se at tiltaket ivaretar de bestemmelsene som gjelder for området. Dersom området er regulert er det knyttet egne bestemmelser til behandlingen av saken. Det skal også vurderes om tiltaket er i tråd med kommunedelplanen for Skien sentrum.

Andre faktorer som vurderes er om tiltaket ivaretar byggets karakter/arkitektoniske uttrykk, og om endringen/tilførelsen er godt tilpasset det eksisterende bygget. Det vurderes også om tiltaket er av god kvalitet og om det er med på å bidra til en positiv utvikling av sentrum, for dens beboere og brukere.

Torggata 13, Skien sentrum

Foto: Ingrid Grimsrud

Byggesaken i sentrumsbyggelsen.

Vernestatus

For bygg på vernelisten og i hensynssonene gjelder de samme retningslinjene gitt i kulturminnevernplanen for Skien. Hvis bygget ligger i spesialområde bevaring er det egne bestemmelser. Finn ut hva som gjelder for ditt hus, så vet du hva du må forholde deg til før du går i gang med planleggingen

Opprinnelse

Kommunen kan ha opprinnelige tegninger i sitt arkiv. Tegninger eller eldre foto er gode kilder til å forstå bygget når man ønsker å tilføre bygget et nytt element, eller gå tilbake til tidligere utførelse

SEFRAK

Dersom bygget er registrert finnes det som regel informasjon om husets opprinnelse, materialer, endringer og foto fra registreringen. Bygg i SEFRAK er fra før 1900.

Tilstand

Undersøk bygningsdelen som skal skiftes ut grundig. Ta kontakt med en håndverker som har erfaring med å vurdere restaureringsbehov på eldre bygg. Kanskje tiltaket blir mindre omfattende enn man først trodde var nødvendig. Eller man ser andre muligheter og løsninger enn det man først hadde tenkt seg

Materialvalg

Den beste løsningen for bevaringsverdige bygg er å bruke materialer som opprinnelig ble brukt på huset. Dette kan i noen tilfeller, ikke alltid, bli noe mer kostbart enn bruk av andre materialer. Som en del av grunnarbeidet er det en fordel å sette opp hva ting faktisk vil koste. En investering i gode materialer kan spare deg for utskiftinger og nye kostnader senere. Kanskje er ikke forskjellene så store som man først tror, og resultatet og helheten ved bruk av riktige materiale blir bedre. Dersom du skal i gang med et stort restaureringsprosjekt finnes det flere muligheter hvor privatpersoner og foreninger kan søke tilskudd:

Riksantikvaren (middelalderbygninger fra før 1537)
www.riksantikvaren.no

Telemark Fylkeskommune (fredete bygg)
www.telemark.no

Statens Landbruksforvaltning (SMIL-midler)
www.slf.dep.no

Stiftelsen UNI. For foreninger og privatpersoner
www.stiftelsen-uni.no/stotte

Stiftelsen Norsk Kulturarv.
For organisasjoner, foreninger og privatpersoner. www.kulturarv.no

Norsk Kulturminnefond.
For organisasjoner, lag, privatpersoner.
www.kulturminnefondet.no

Sparebankstiftelsen DnB Nor. For lag og foreninger. www.sparebankstiftelsen.no

Det finnes også ulike legater som gir midler til kulturminnevern og bygningsvern

Skistredet 7

Foto: Ingrid Grimrud

del 3

Erfaringer hentet fra Skistredet 7

Hvorfor skistredet 7

Kulturminne til inspirasjon

Rintala Eggertsson Arkitekter om
Mosaikk

Rintala Eggertsson Arkitekter om
Skistredet 7

Feste Landskapsarkitekter AS om
Skistredet 7

Næring i Skistredet 7

Rintala Eggertsson Arkitekter om
Kunstprosjektet; Ibsens ekko

Fra bagårdsvandringen i Skistredet 7.

Foto: Dag Jensen

Hvorfor Skistredet 7?

I Skistredet 7 er det særlig to personer som kjenner denne gården veldig godt, og det er gårdeiere Jan Oddmund Ødegaard og Kari Lise Holmberg. Her forteller de litt hva de synes er viktig med innsatsen de gjør for bygården.

Skistredet 7, kjent som "Ording-gården" er en av Skiens eldre bygninger og er av historisk verdi. Som eiere av denne bygningen føler vi oss forpliktet til å ta vare på den og utvikle den videre, til beste for skien sentrum. Vi tror Mosaikkprosjektet vil bidra til en fornyelse og forskjønnelse av sentrum. Særlig synes vi det er spennende å få være med på å åpne bakgården for byens innbyggere. Vi tror den gamle murbyen vil bli mer levende når man kan vandre fra bakgård til bakgård og oppleve byen fra en ny side, finne spennende, små butikker, interessante håndtverksstudioer eller små, hyggelige kafeer. Bakgårdene har dessuten unike muligheter for kulturoplevelser.

Det er viktig å få flere til å bo i byen og bruke byen daglig. Derfor ønsker vi å tilrettelegge for flere leiligheter i gården. For oss vil dette være en vesentlig del av prosjektet.

Skistredet 7 ble med i prosjektet etter en forespørsel fra kommunen. Vi ble orientert om planene for Mosaikk og så raskt at dette ville kunne være et svært positivt byutviklingsprosjekt, samtidig som det ville være interessant for oss som gårdeiere. Samarbeidet med kommunen gir oss muligheter vi definitivt ikke ville ha kommet på selv. Det gir oss også god drahjelp. Vi gleder oss til den dagen bakgården er ferdig og kan åpnes for byens befolkning.

Foto: Tom Riis

Kulturminne til inspirasjon- Bindingsverkshuset

I bakgården til Skistredet 7 er det en egen stemning, og det er nok i stor grad de eldre og identiteskapende omgivelsene som gjør det slik. De involverte i prosjektet har nok alle latt seg inspirere av dette. Her har kulturminneforvalteren ved Byggesaksavdelingen sett litt på det bygget i bakgården som har inspirert prosjektet.

I gårdsrommet i Skistredet 7 står det et utmurt bindingsverkshus i 2 etasjer og loft. Mot vest er det oppført et mellombygg i én etasje som kobler bindingsverkshuset med teglgården. Mot øst er det oppført et tilbygg i én etasje. Teglgården/hjørnebygget ble oppført i 1898, trolig har også bindingsverkshuset blitt oppført omtrent på denne tiden.

Bruken av krysspostvinduer og det innvendige panelet er elementer som er typiske for perioden før 1900. Den tidligste dokumentasjonen som er funnet av bygget er tegninger fra 1912 og 1913. Da er bygget kun vist med et enkelt omriss i forbindelse med plantegninger for teglgården/hjørnegården. I SEFRAK-registeret er bygget registrert opprinnelig som stall, på tegningene som finnes over bygget kan man se at det har blitt brukt som lager. Utover 1900-tallet skjer det flere endringer i gårdsrommet.

På 1940-tallet blir mellombygget mot vest ført opp, og i løpet av 1960-tallet ble det oppført en garasje et og skur mot øst. I dag er 1. etasje av bygget, sammen med mellombygget fra 1940-tallet, en del av lekebutikken som drives i teglgården. Selv om bindingsverkshuset er SEFRAK-registrert, har det ingen formell vernestatus i dag. I forbindelse med dette prosjektet har man allikevel ment at bygget bør bevares, selv om det skal skje store endringer i gårdsrommet. En av grunnene til dette (og sikkert en av grunnene til at det fortsatt står der i dag) er den unike utformingen som bygget har. Man vet ikke om at det finnes andre utmurte bindingsverkshus i Skien i dag, noe som gir gårdsrommet og murbyen et unikt/særegent element.

*Foto fra innsiden av bindingsverkshuset.
Det brukes i dag som lager. Her kan man finne spennende og gamle gjenstander.*

Foto: Dag Jensen

Kulturminne som inspirasjon- Bindingsverkshuset

Bindingsverkshusets tidligere funksjon som uthus for stall og lager gjør at det kan bli et press i forhold til riving, fordi man i dag ikke lengre har de samme livsvilkårene som da bygget ble oppført. Tidligere var det vanlig i byen at eiendommer hadde ett eller flere uthus som fungerte som blant annet stall, fjøs, verksted eller vaskerom. Behovet for uthus i byen har etter hvert forsvunnet, og i bykjernen kan det være et argument for å rive et gammelt uthus fordi man i stedet ønsker et større uteoppholdsareal. Men det finnes gode argumenter for å bevare de gamle uthusene.

Uthus er spor av vår sosialhistorie og kan fortelle om hvordan livet i byene var før i tiden. Denne historien formidles best ved at uthuset blir bevart og fortsatt er synlig i bybildet. I tillegg til at bindingsverkshuset har en estetisk verdi på grunn av dets særegne utforming, har det også formidlingsverdi/pedagogisk verdi og det har en potensiell bruksverdi. Det er akseptabelt at man tar i bruk de gamle uthusene til nye funksjoner, samtidig som byggets uthuspreg bør bevares. Her må det vurderes hvilke funksjoner som bygget kan tåle, og hvor store endringer man kan gjøre før bygget mister sin karakter. Bindingsverkshuset er med på å skape en unik identitet for gårdsrommet som man ikke kan gjenskape.

Ved å ta vare på det opprinnelige samtidig som gårdsrommet tilføres noe nytt, får man en spennende dynamikk mellom gamle og nye uttrykk som kan bli en unik ressurs ved gårdsrommet.

Skien kommune startet arbeidet med Mosaikk i 2008 i samarbeid med Rintala Eggertsson Arkitekter AS. Estetikkseminaret høsten 2009 var startskuddet for prosjektet med presentasjon av Mosaikkonseptet og åpning av temporær kunst bak Mamis, gjennomført av Rintala Eggertsson Arkitekter AS og arkitekt Sverre Sundresen.

Foto: Tom Riis

Rintala Eggertsson Arkitekter om Mosaikk

Arkitektene i Rintala Eggertsson Arkitekter har siden oppstarten av Mosaikk hatt en helt sentral rolle, og forteller her litt om hva de ser som viktig i prosjektet.

Strategien bygger på en forståelse av at områder best kan utvikles ut fra de kvalitetene og særtrekk som ligger latent på stedet. Bymiljø som har grodd frem uten sterk estetisk styring er som regel preget av uryddige og inkonsekvente arkitektoniske løsninger, men inneholder ofte spesielle løsninger og underfundige elementer som bør tas vare på og integreres i en videre utvikling. Bakgårdene i Skien sentrum har et stort potensiale for vekst selv om konkurransen fra nærliggende handlesenter gjør situasjonen for næringsdrivende vanskelig.

En organisk vekst av denne typen kan munne ut i ulike løsninger og uttrykksformer som på kort sikt vil skape mangfold og element av overraskelser, noe som kan pirre nysgjerrighet og interesse for sentrumsmiljøet og i det lange løp føre til et levende Skien sentrum.

For å gjøre dette mulig er det viktig å etablere en felles arbeidsplattform; en forståelse for de grunnleggende verdiene man står overfor. En slik plattform blir bærebjelken i byutviklingsstrategien og vil knytte gårdsrommene sammen, både fysisk og i en overført betydning.

Som et ledd i å reddyke de grunnleggende verdiene man står overfor i kvadraturen i Skien foreslår vi følgende metode:

-Opprydding og riving; skaper bedre tilgang til arealer på bakkeplan og øke mengden med dagslys.

-Etablering av passasjer mellom gårdsrommene; vil være med på å danne synergier mellom det som foregår i gårdsrommene og se forholdene for fotgjengere

-Det må legges til rette for aktiviteter i gårdsrommene, særlig første etasje der de besøkende vil ferdes.

-Lysbehandling er et virkemiddel som skaper trygghet og velbehag for befolkningen. Dette kan gjøres ved å øke refleksjon av dagslys med lysere malingsfarger på sør, sørøst og sørvestvendte vegger, i tillegg til montering av elektriske lyskilder der lysmengdene er små.

-Bygging av nye bygningsvolumer kan være med på å etablere aktiviteter, og til og med arbeidsplasser i bakgårdene, samtidig som de kan være med på å skape positive kontraster til den eksisterende bebyggelsen.

-Grøntstrukturer er en mangelvare i Skien sentrum og kan med fordel introduseres i flere av bakgårdene.

Utsikt mot passasje, café og pilotbolig

Illustrasjon av Rintala Eggertsson AS

Rintala Eggertsson Arkitekter om Skistedet 7

Arkitektene i Rintala Eggertsson
Arkitekter forteller her om arbeidet i
Skistedet 7

Hensikten med oppgraderingen av bakgården i Skistedet 7 er å skape god atmosfære og trivelige arealer til bruk for befolkningen i Skien. Ved å følge normene som ligger til grunn for Mosaikkprosjektet blir bakgården en del av et større nettverk av gårdsrom.

Normene følger av metoden beskrevet på foregående side:

Rive/fjerne bygningsmasse med få arkitektoniske kvaliteter.

Etablere passasjer til andre gårdsrom

Tilrettelegging av nye aktiviteter og funksjoner med universell utforming

Mulighetsstudie for en eventuell ny energieffektiv bygningsmasse i deler av gårdsrommet som ikke reduserer dagslyskvaliteter.

Fargebehandling av vegger og gulv som forsterker dagslyskvaliteter

Innføring av vegetasjon som bidrar til god luftkvalitet.

Skistedet 7 har vært en av Skiens viktige varemagasin, noe hovedbygningen fremdeles bærer preg av. Fasaden mot Skistedet og Henrik Ibsens gate er rikt ornamentert og gjenspeiler den offentlige funksjonen den har hatt. Bakgården har derimot vært mindre viktig for offentligheten og har som de fleste bakgårdene i Skien sentrum vært brukt til oppbevaring og lagerfunksjoner. Utviklingen har derfor vært tilfeldig og ikke alltid i harmoni med arkitekturen for øvrig. I bakgården står det imidlertid en svært interessant bygning i bindingsverk, som etter all sannsynlighet har stått der siden før gjenoppbyggingen av Skien startet på 1890- tallet, etter bybrannen i 1886.

Utsikt mot passasje, café og pilotbolig

Illustrasjon av Rintala Eggertsson AS

Pilotboligen

Tanken er å fjerne mindre bygninger som står på hver side av bindingsverkshuset og oppføre et nytt bygningsvolum i mellomrommet på østsiden, som leder inn til bakgården i Torggata 11. Dette bygningsvolumet får en enkel utforming med tidsriktig detaljering, men som volummessig harmonerer med bindingsverkshuset i bakgården. Adkomst til denne bygningen er tenkt enten via et eksisterende trapperom og svalgang i bakgården, eller et nytt trapperom og bro i tilknytning til bindingsverkshuset. Prosjektet skal ha en universell utforming og være både areal- og energieffektivt.

Løsningen ligger ikke i det å ta opp konkurransen med senteret, med de store investeringene det vil medføre, men å tenke enkelt og alternativt der man skaper grobunn for aktiviteter som gradvis kan bidra til økt bosetting og sysselsetting i området.

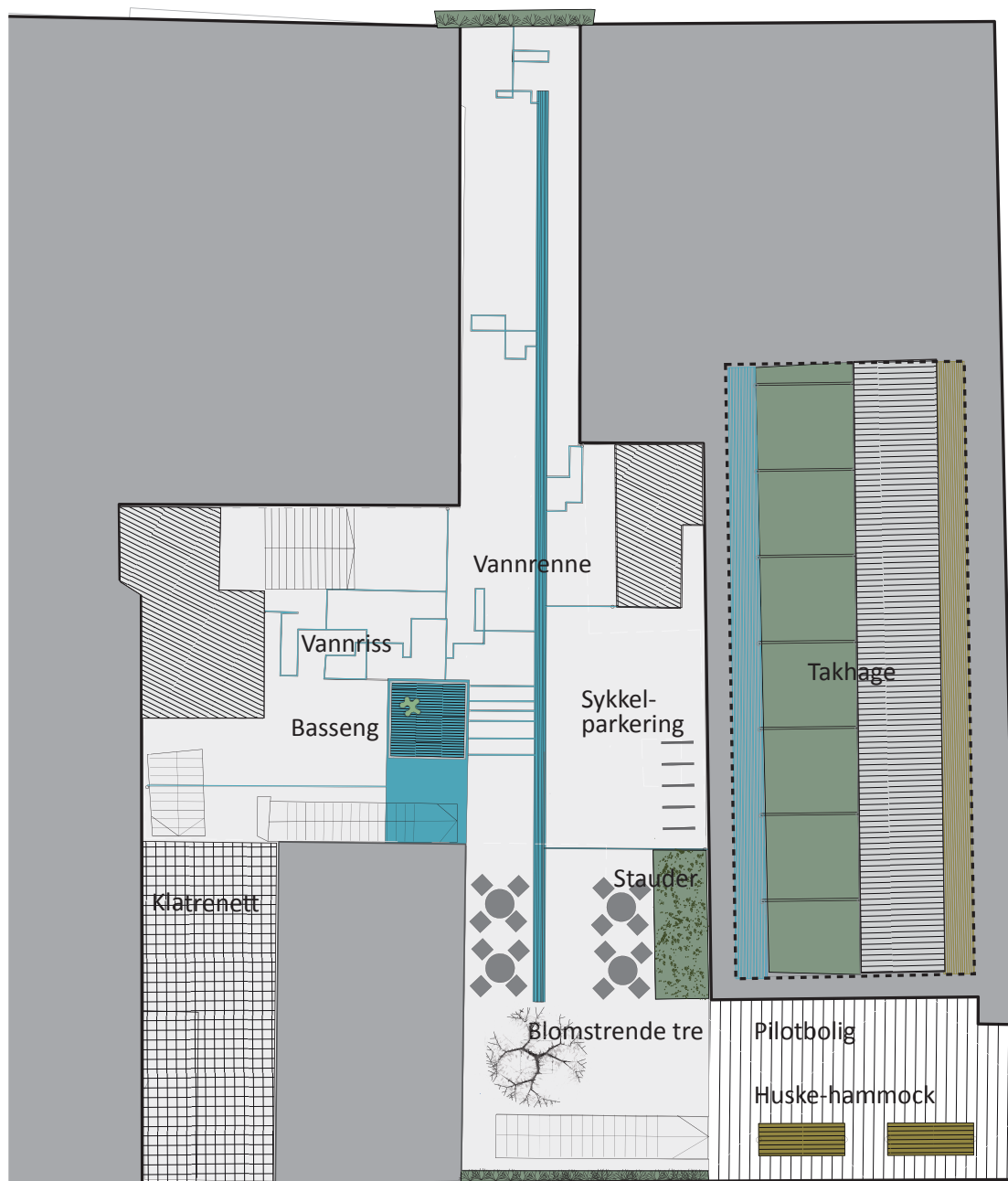

vannspeil - basseng

tre og klatreplanter

Plan over gårdsrommet

Feste Landskapsarkitekter AS

om Skistredet 7

Feste AS har sett på «livet mellom husene» i Skistredet 7. Det kan være en utfordring å få til gode utearealer, men som vi kan se i dette prosjektet kan de samme utfordringene og begrensningene danne utgangspunkt for kreative og vakre omgivelser. Her forteller landskapsarkitektene litt om prosjektet.

Landskapsdelen av bakgårdsprosjektet består av utforming av selve gårdsrommet med oppgradering av gulv, vegger og elementer, og en takhage på bygget mot øst. Sammenhengen mellom takhagen og gårdsrommet er bruken av vann. Regnvann samles i en renne på taket. Dette skal brukes til vanning av takhagen og føres ned i takrenner som tilføring av vann til vannrenner og -riss nede i gårdsrommet. Gode romslige sitteflater av tre legges inn for å sitte, ligge eller leke på. Takhagen er kun vist skjematisk i forprosjektskissen. Utforming av denne vil komme i neste fase av prosjektet.

Gårdsrommet

Vannet

Gårdsrommet er lite og veggene omkring er høye, uterommet oppleves som ganske mørkt. Det har derfor vært viktig å bringe inn vann som speiler himmellyset og tilfører dagslys. Det legges inn noen få hovedelementer: et vannsystem med en sentral renne og et mønster av smalere riss som samler overvannet, og et overordnet vannspeil eller basseng som vil utgjøre sentralmotivet i anlegget.

Bassenget –

for å ta hånd om vann fra taket, for å speile himmelen, for å gi liv og opplevelse til gårdsrommet, for å leke med vann.

Vannrenne –

for å samle overvann og takrennevann før dette ledes ned i grunnen via bassenget, for å få en blank himmelstripe i gulvet.

Rissene –

når det regner eller når vannet pumpes tilbake i systemet, fører rissene i belegget vannet rundt i små labyrinter som ledes ut i vannrenna og videre til bassenget. For å gi mønster til gulvflatene, for å leke med vann.

Det grønne

Bruk av lys, vann og vegetasjon for å gi frodighet og skape vakre rammer planlegges. Følgende grønne elementer er tenkt:

Et tre –

som blomstrer og kaster vakker skygge på den høye mursteinsveggen. Treet er synlig gjennom portrommet, står som forgrunn til trappa og murveggen som danner fondmotiv i rommet.

Robuste klatreplanter –

gir veggene grønn frodighet. De vokser på vaiere godt forankret og plassert litt ut fra veggflatene.

Vannliljer –

i bassenget monteres det en ramme for vannliljer, som flyter på overflata av det blanke vannspeilet.

Et staudebed –

med planter som tar imot og renser vannet fra taket og fordi det er vakkert og gir frodighet.

Illustrasjon av Rintala Eggertsson AS

Materialbruk

Virkemidlene i en byfornyelse er å ta tak i de kvalitetene som finnes i bygningsmiljø og mellomrom. Gulvet skal behandles som rolige og sammenhengende granittflater slik at bygningskroppene står frem. Både de gamle murbygningene og den nye «svevende» pilotboligen i tre. Ved å rive tilfeldige tilbygg vil også det vesle bindingsverkshuset bli et blikkfang i gårdsrommet.

Gulvet –

ei rolig granittflate. En blanding av heller i de større flater, og med bruk av gatestein inn mot bygg for å ta skjevheter og sprang i fasadene. Vannrenne lages som tilpasset element i granittbelegget (ca. 5cm dyp og 30 cm bred). Rissene freses ut i granittflatene. Bassenget utformes også i granitt; som ei skål eller en sirkel.

Lek

Det har vært et ønske at gårdsrommet gir rom for lek og at det legges inn noen elementer som inspirerer til det. Dette for de nye beboere i Skistredet 7, og for besøkende til næringsklyngen i første etasjen.

Vannet –

er også tenkt som element knyttet til lek; bassenget, vannrenna og rissene. Det kan vurderes om det legges inn muligheter for vannsprut.

Hengende benker/hammocker – under pilotboligen monteres det to hengende benker/

moderne utformede hammocker i tre.

Klatrenett –

monteres i innhuken mellom bindingsverkshuset og gården mot Henrik Ibsens gate. Ståltrappa som i dag fører opp på taket av tilbygget her, beholdes sammen med et rammeverk av stålbjelker. Nettet monteres slik at det skaper et trygt og avgrenset rom, for lek og klatring.

Andre funksjoner

Sykkelparkering – Spor i flata gir plass for sykkelhjul.

Takhage

Takhagen vil være et viktig tilskudd til bygårdens utearealer. Her vil de som bor i Skistredet 7 kunne få et avgrenset og lyst møtested med vakker takutsikt og mye sol og luft. Som en del av utformingen har det vært diskutert å legge til rette for grønt tak og mulighet for de som bor her til å dyrke egne urter og grønnsaker. Samtidig må utformingen være fleksibel i forhold til at det ikke alltid vil være beboere som har interesse av dette, og da må takhagen kunne ha et enklere grønt innhold og vedlikehold.

Fra bagårdsvandringen.

Foto: Dag Jensen

Næring i Skien og Skistredet 7

Næring i Skien

Skien har et mangfoldig næringsliv, med helse og handel som de største bransjene. I tillegg er en rekke offentlige aktører lokalisert i fylkeshovedstaden. Små - og mellomstore bedrifter utgjør majoriteten av næringslivet i Skien.

Det er naturlig at en fylkeshovedstad som Skien, med sin kultur og opplevelsestilbud, sammen med spennende handelsområder, tiltrekker seg besøkende fra hele fylket og nabofylkene. I og med at besøks- og bostadsattraktivitet blir stadig viktigere, gir dette Skien en mulighet til å utvikle sine styrkepunkter videre.

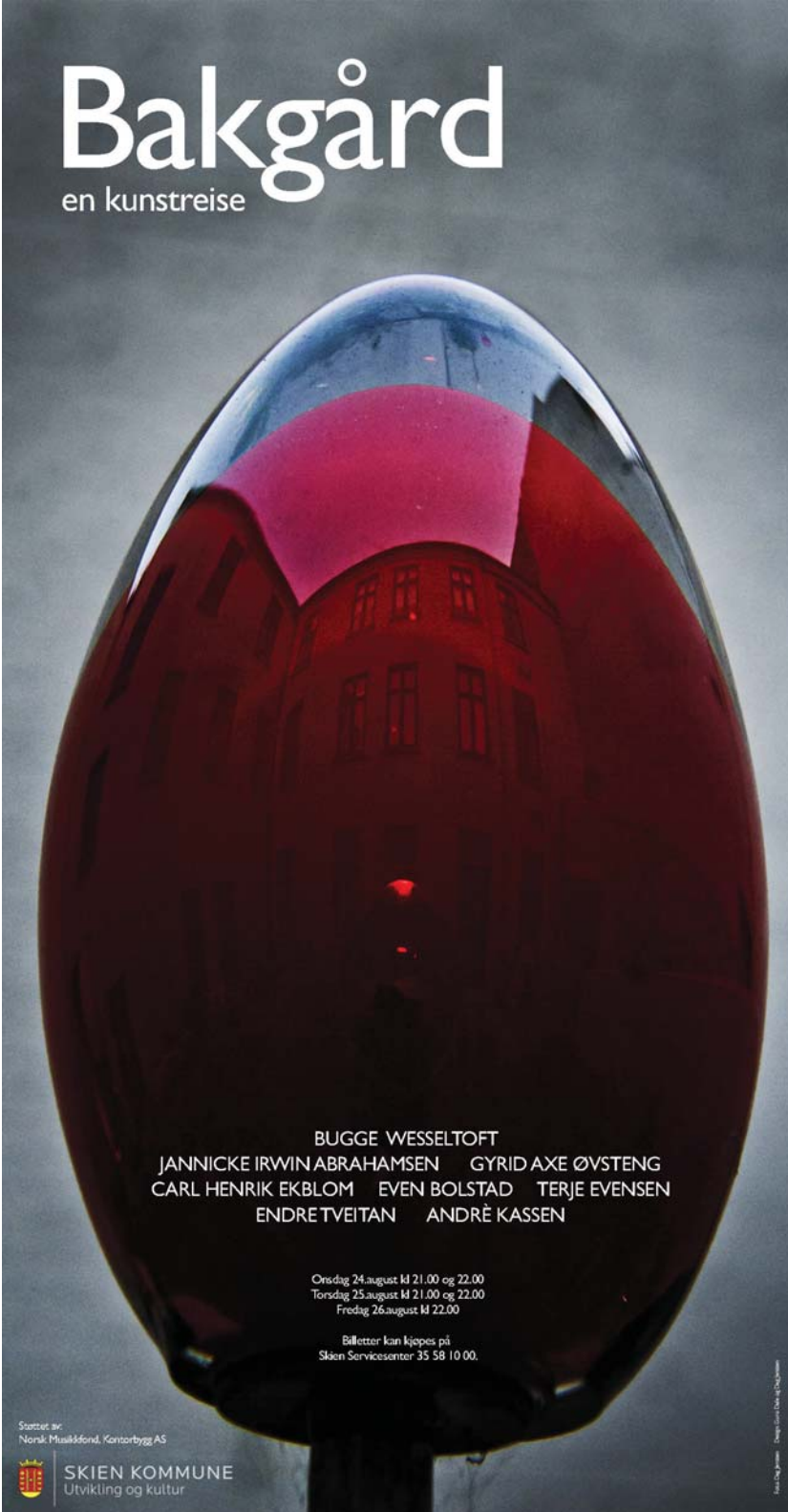
Det er i dag flere ulike kunstnæringer som har sin base i Skien. Noen av dem er lokalisert på Spriten kunsthall på Klosterøya og mange er med i kunstnernettverket Kunstkom. Næringsklynger gir ofte synergier til de som deltar både i form av nettverk, kompetanseoverføring, samarbeid og oppdrag. IKT Grenland er et godt eksempel på et bransjenettverk, Kunstkom likeså. I tillegg er det nylig opprettet et Handelsnettverk i Skien.

Næring i Skistredet 7

Bakgården i Skistredet 7 åpner muligheten for næringer som er med på å underbygge bakgårdens egenart. Ulike kunstnæringer, gjerne organisert som en næringsklynge vil passe fint inn i konseptet.

Kombinasjonen produksjon, utvalg og opplevelser for publikum kan være et godt konsept. Bakgårdsvandringer kan være et aktuelt tiltak for synliggjøring av bakgården og tilbudene som finnes der.

Lene Kaasi Hysing
Rådgiver næring

Bakgård

en kunstreise

BUGGE WESSELTOFT
JANNICKE IRWIN ABRAHAMSEN GYRID AXE ØVSTENG
CARL HENRIK EKBLOM EVEN BOLSTAD TERJE EVENSEN
ENDRE TVEITAN ANDRÉ KASSEN

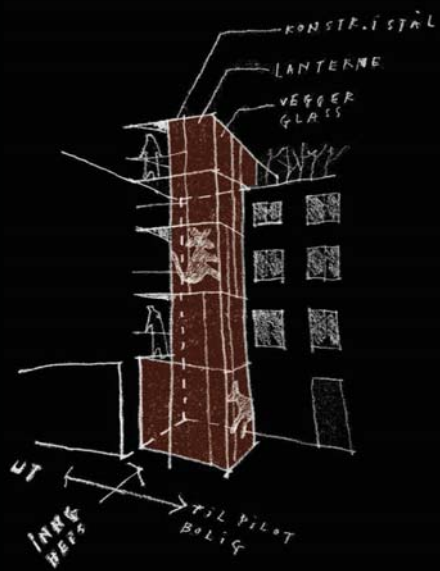
Onsdag 24 august kl 21.00 og 22.00
Torsdag 25 august kl 21.00 og 22.00
Fredag 26 august kl 22.00

Billetter kan kjøpes på
Skien Servicesenter 35 58 10 00.

Støttet av:
Norsk Musikkfond, Kontorbygg AS

 SKIEN KOMMUNE
Utvikling og kultur

Illustrasjon: Einar Einarsson

Original

Sort/hvitt

Rasterisert

Illustrasjoner av Rintala Eggertsson AS

Rintala Eggertsson Arkitekter om Ibsens ekko -et kunstprosjekt

I alle gårdsrommene har kunsten en ledende rolle og støtte fra Koro- Kunst i offentlige rom gjør dette mulig. I Skistredet 7 er det Rintala Eggertsson Arkitekter som fyller denne rollen og her forteller de litt om prosjektet.

Gårdsrommet i Skistredet 7 er en av de mindre i Skiens kvadratur, men den strategiske beliggenheten på hjørnet mellom Skistredet og Henrik Ibsens gate gjør den viktig for den videre utviklingen av murbyen.

Bindingsverkshuset har gjennom årene vært brukt til ulike formål, noe det bærer preg av.

I dag fungerer det delvis som et lagerbygg og delvis som en del av leketøysbutikken med direkte tilgang til butikkarealene i Henrik Ibsens gate 10. Fremtidige planer går ut på å bryte denne forbindelsen og føre huset tilbake til en mer opprinnelig situasjon. (som vi kan se på tegningene fra 1913) Dette har brakt på banen en interessant diskusjon om hva bygningen opprinnelig huset. De nåværende grunneiere hevder at Henrik Ibsens far disponerte bygningen til lagring av handelsvarer. Videre undersøkelser viser at det er flere som har hørt denne historien uten at noen kan bekrefte den.

Uansett hva som foregikk der har bakgården derfor et fjernt ekko av Ibsens familie og hans tilstedeværelse i byen på denne tiden.

Det som er interessant er at bakgården på mange måter representerer et tidsskifte, der byen ble forvandlet fra lavreist bebyggelse i tre til mer moderne sentrumsgårder i mur og betong etter hvert. Samtidig gjennomgikk Ibsens familie turbulente tider som følge av farens forretningsvirksomhet, noe som dannet grobunnen for mye av sønnens nedslagsfelt i dramatikken etter hvert. Dette vil vi fokusere på i kunstprosjektet. Vi tror på verdien i å trekke de besøkendes oppmerksomhet tilbake i tid samtidig som bakgården skal pusses opp og innta nye leietakere og få nytt liv. Livets teater foregikk i disse bakgårdene på Ibsens tid og vil fortsette inn i fremtiden. Hans observasjoner av dagligdagse fenomener ble omskapt til kulisser, dukketeater og nådde etter hvert teaterscener over hele verden. Denne reisen begynte i Skien. I kunstprosjektet vil vi fokusere på noe av det siste han gjorde før han dro avgårde ut i verden og aldri vendte tilbake.

Sommeren 1845 var han en måned i Skien for å overvære sin eldste brors konfirmasjon. I følge søsteren Hedvig sine skildringer fra barndommen, tegnet broren Henrik tre tegninger direkte på veggpanelet i barndomshjemmet på Snipetorp; et av broren Johan i en apeskikkelse, et annet av broren Ole som rev, et tredje bilde av søsteren Hedvig som bjørnebinne og et fjerde av broren Nicholai i en ukjent dyreskikkelse. De to siste er nå borte. De to første maleriene er intakte og befinner seg nå på Telemark museum.

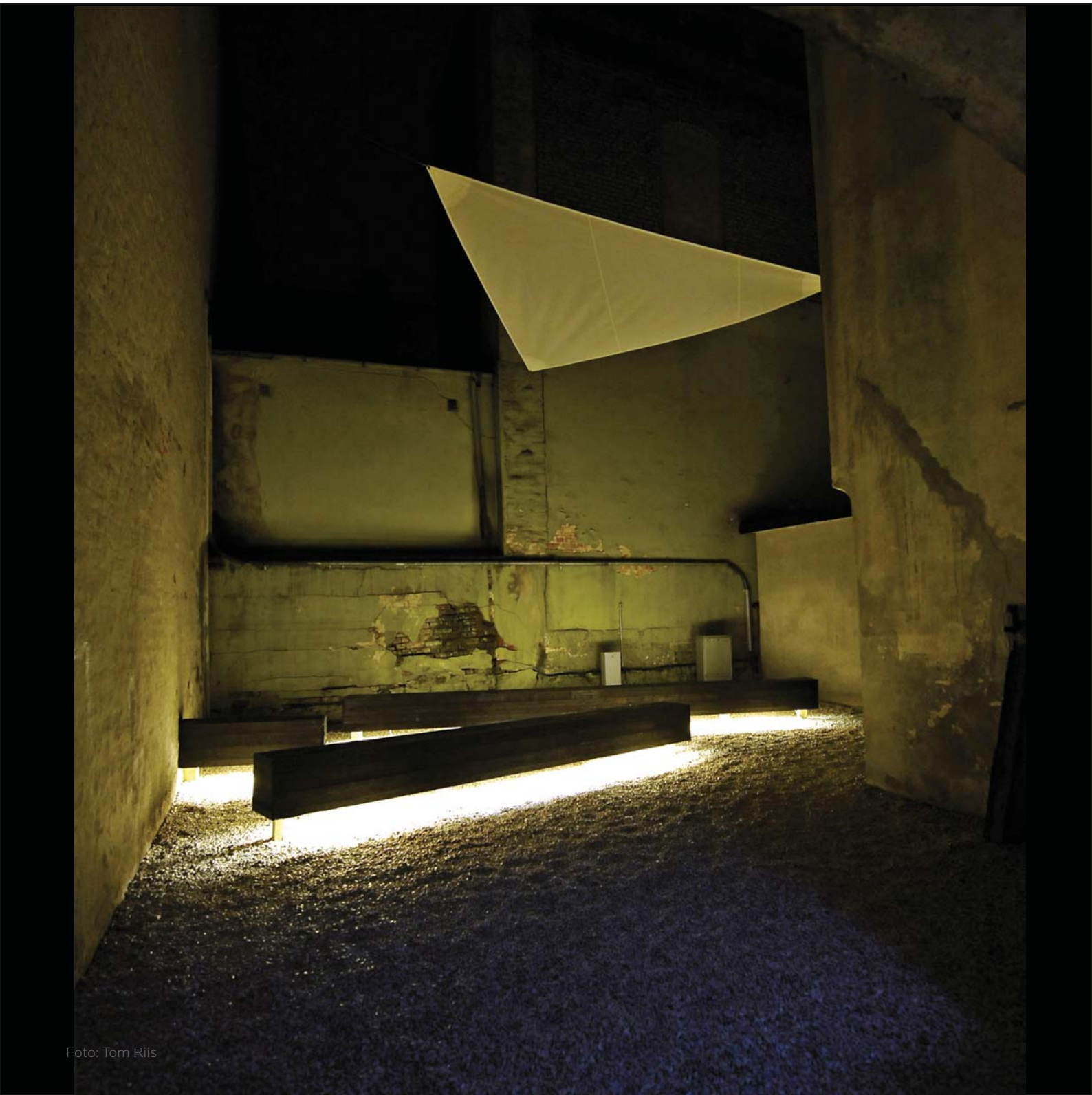

Foto: Tom Riis

Vi gjerne takke

Vil du vite mer

www.skien.kommune.no/mosaikk

Balkongveileder fra byantikvaren i Oslo:

<http://www.plan-og-bygningsetaten.oslo.kommune.no/getfile.php/plan-%20og%20bygningsetaten%20%28PBE%29/Internett%20%28PBE%29/Dokumenter/dokument/Balkongveileder%20MTE3OTEzMzcwMDgxNTY1OTk3Mw.pdf>

Fargesetting av 1800-tallets murgårder

http://www.byantikvaren.oslo.kommune.no/getfile.php/byantikvaren%20%28BYA%29/Internett%20%28BYA%29/Dokumenter/Publikasjoner_infoark/Endelig%20versjon_Smalest%20filesize.pdf

Eksempel på energisparing

http://brage.bibsys.no/riksant/bitstream/URN:NBN:no-bibsys-brage_32390/3/Infoark_3163_murggaard_energisparing.pdf

forskrift om brannforebyggende

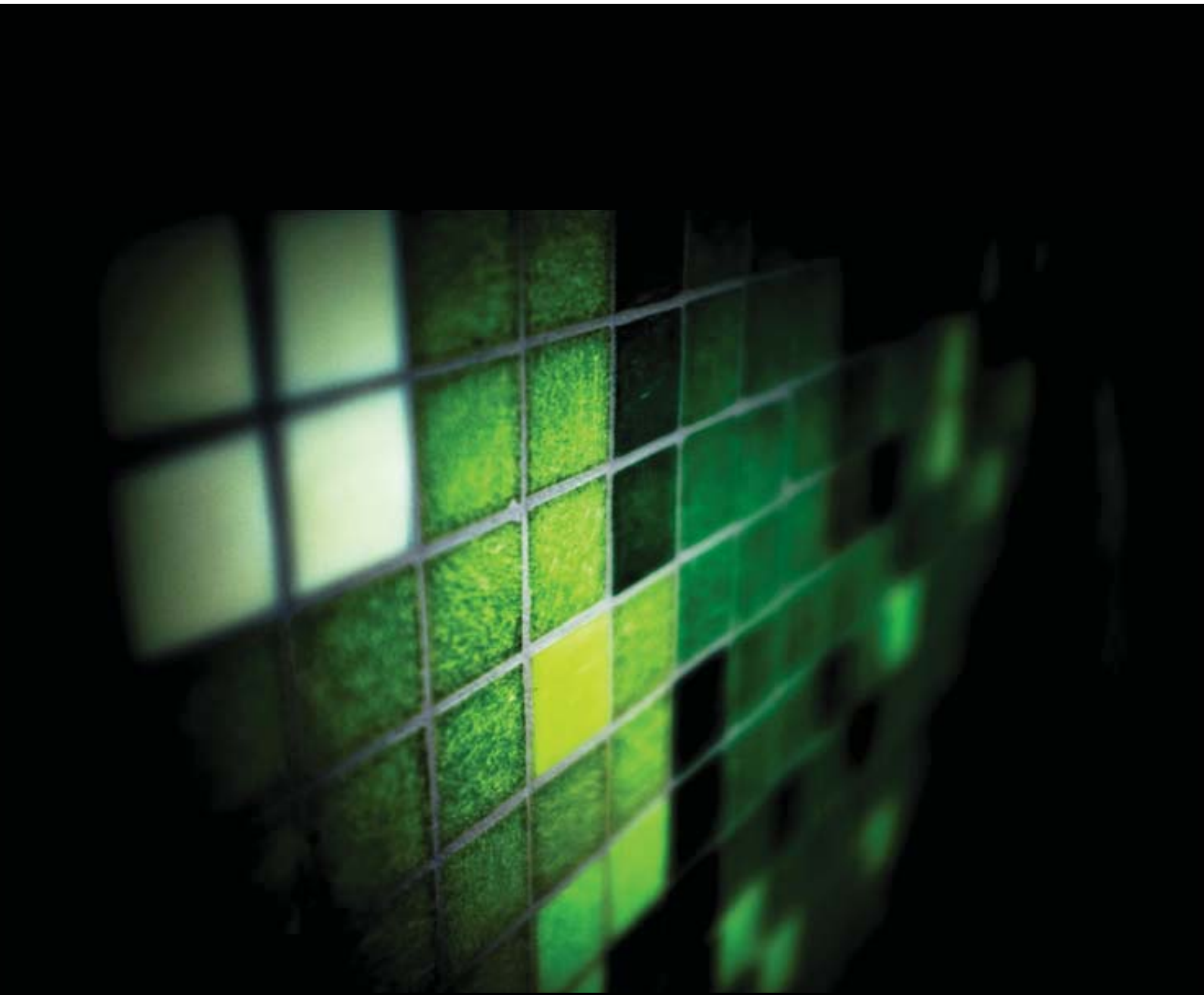
<http://www.dsb.no/Global/Publikasjoner/2004/Veiledning/Fobtotlav.pdf>
<http://www.byantikvaren.no/filestore/Energieffektiviseringaveksisterendebygningssmasse.pdf>

http://www.byantikvaren.oslo.kommune.no/informasjonsark_veiledere/

SKIEN KOMMUNE

Hftet er utarbeidet av prosjektleder Laurie Vestøl, Ingrid Steinsmo Grimsrud og Meryem Amera

SKIEN KOMMUNE